

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії України та правознавства**

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

(підпис) (прізвище, ініціали)

«___» _____ 20__ р.

Реєстраційний № _____

«___» _____ 20__ р.

**НАЦІЄТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
В 2 ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

Кваліфікаційна робота студента
групи ІІІ-м-15
ступеня вищої освіти магістр
спеціальності 014.03 Середня освіта
(Історія)

Лисоконя Іллі Олександровича

Керівник: к.і.н., доцент Печеніна Н.А.

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

Члени ЕК _____

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1. Стан наукової розробки проблеми в історіографії	7
1.2. Огляд джерельної бази дослідження.....	18
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	23
Висновки до 1 розділу	31
РОЗДІЛ 2 НАЦІЄТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. 32	
2.1. Соціально-економічні чинники націєтворчих процесів.....	32
2.2. Громадівський рух в Україні: заснування, діяльність, склад	42
2.3. Народолюбство як головна ідейна засада діяльності української інтелігенції 2 половини ХІХ ст.	53
Висновки до 2 розділу	59
РОЗДІЛ 3 ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДІВЦІВ	60
3.1. Педагогічна діяльність учасників громад.....	60
3.2. Наукова діяльність громадівців	69
Висновки до 3 розділу	85
ВИСНОВКИ.....	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	91

ВСТУП

Основою сучасної сильної української держави має виступати модерна українська нація. Здавалось би, з проголошенням незалежності та майже тридцятирічним існування самостійної України процес становлення нації мав би вийти на завершальний етап. Проте українське суспільство продовжує переживати один із найскладніших періодів своєї історії: гібридна війна, політична дестабілізація та соціально-економічна криза потребують значного посилення консолідаційних процесів у суспільстві. Загрозу для національних держав і національних спільнот несуть і сучасні процеси глобалізації. Для української нації небезпека полягає в тому, що не закінчився процес її формування, а відтак виникає загроза розчинення у глобалізованому світі.

На сьогоднішній день в науковій спільноті немає одностайності щодо визначення поняття «нація». Нація – це полісемантичне поняття, що застосовується для характеристики великих соціокультурних спільнот індустріальної епохи. Із аналізу розуміння поняття нації можна виокремити критерії, наявність яких засвідчує її існування: спільна держава та спільна чітко визначена територія; історично сформовані почуття спільності і колективної самосвідомості щодо минулого та бажання спільного життя в теперішньому та майбутньому; культурна спільність (література, мистецтво, способи мислення і поведінки, звичаї) та спільна мова; спільна національна пам'ять та історія [89, с. 396]. Але жодна з цих ознак не може відігравати роль основного чинника для всіх національних спільнот, проте необхідним є їх неповторне поєднання.

Не можна не погодитись із твердженням, що вихідним пунктом консолідації суспільства є розуміння самої української нації як поліетнічної спільності, що історично склалася на території України і усвідомлює себе як спільноту громадян Української держави [105, с. 39]. Одним із шляхів вирішення цього питання є звернення до історичного минулого, до коренів формування сучасної української нації.

З огляду на зазначене, період другої половини XIX - початку XX ст. досить важливий етап у становленні української нації. Саме тоді, починаючи з 60-х років XIX ст., під впливом національно-визвольних подій у Європі, а також антикріпосницької реформи 1861 року, спостерігається пробудження інтелектуальних і моральних сил в усіх сферах громадсько-політичного життя Російської імперії. Цей рух охопив міста Наддніпрянської України і вилився в потужну просвітницьку діяльність громадівської української інтелігенції. Діяльність громад знаменувала собою початок масового національного руху в Наддніпрянській Україні, а їх теоретичні надбання стали основою для вироблення в майбутньому незалежницької державної політичної програми.

Мета кваліфікаційної роботи полягає в тому, щоб на основі опрацювання опублікованих історичних джерел і здобутків історіографії об'єктивно і комплексно охарактеризувати діяльність українських громад як провідної сили націєтворчих процесів на території Наддніпрянської України у другій половині XIX ст.

Поставлена мета передбачає вирішення дослідницьких завдань:

- охарактеризувати ступінь наукової розробки проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії;
- виявити, систематизувати та класифікувати джерельну базу дослідження;
- визначити і обґрунтувати теоретико-методологічну основу дослідження;
- висвітлити передумови та чинники активізації націєтворчих процесів на території Наддніпрянської України у другій половині XIX ст.
- охарактеризувати якісний склад, ідейні засади, особливості діяльності громадівського руху як провідної сили у процесі українського націєтворення;

– висвітлити науково-просвітницьку діяльність громад в контексті суспільно-політичних процесів на території Наддніпрянської України у другій половині XIX ст.

Об’єктом дослідження виступають суспільно-політичні процеси на території Наддніпрянської України у другій половині XIX ст.

Предметом дослідження – процес створення та діяльності українських громад як провідної сили у націєтворенні на території Наддніпрянської України у другій половині XIX ст.

Хронологічні рамки дослідження обмежуються періодом кінця 1850-х років – поч. XX ст. Нижня межа обумовлена початком реформ у Наддніпрянській Україні, зокрема, відміною кріпосного права, що зумовили трансформації у всіх сферах життя України та активізацію націєтворчих процесів. Верхня межа зумовлена радикалізацією у суспільно-політичному житті України та переходом громадівського руху до політичної боротьби та створення політичних партій.

Географічний регіон дослідження включає територію Наддніпрянської України, до складу якої входили Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина і Південна Україна. Саме на цих територіях зміст і напрями діяльності громад були найбільш широкі й багатогранні.

Методологічна основа дослідження. Для ведення наукового пошуку було використано спеціальні історичні принципи світоглядного плюралізму, багатовекторності, всебічності. Робота ґрунтується на таких методологічних принципах наукового дослідження як об’єктивність, історизм, системність, науковість, доступність, що дозволяють об’єктивно підійти до вирішення поставлених питань. У дослідженні використано як загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення, описовий, структурно-системний), так і спеціально наукові методи дослідження (історико-системний, порівняльно-історичний, ретроспективний).

Практичне значення дослідження полягає в тому, що матеріали роботи можуть бути використані в навчальному процесі в середніх та вищих

зкладах освіти, зокрема, при вивченні курсу історії України відповідного періоду, підготовці до семінарських занять, підготовці доповідей, повідомлень, написанні курсових робіт тощо.

Апробація кваліфікаційного дослідження проводилася під час X Всеукраїнської наукової конференції здобувачів вищої освіти та молодих вчених «Гуманістичні цінності світових цивілізацій і проблеми сучасного світу» (Кривий Ріг, 2020) з темою доповіді «Націєтворчі процеси другої половини ХІХ століття в українських землях».

Публікація за результатами дослідження:

Націєтворчі процеси другої половини ХІХ століття в українських землях. *Гуманістичні цінності світових цивілізацій і проблеми сучасного світу*: Збірник матеріалів X Всеукраїнської наукової конференції здобувачів вищої освіти та молодих вчених. Кривий Ріг, 2020. С.59-63.

Структура роботи зумовлена логікою дослідження, його метою та завданнями. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи – 103 сторінки, із яких 90 основного тексту. Список використаних джерел та літератури складає 116 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми в історіографії

Одним із основоположників вітчизняної історичної науки та наукової школи українського націєтворення можна вважати М.С. Грушевського. М. Грушевський розглядав історію передусім як взаємодію культурного та природного чинників, народу і природи, тому що народ, в його розумінні, є одним з найбільш дієвих її чинників.

Саме він першим створив принципово нову схему і наукову концепцію української історії, яка обґрунтовувала самотність, окремішність і безперервність історичного буття українського народу. Особливість концепції української історії М. Грушевського полягала у запереченні основоположних тез російської історіографії, яка не виокремлювала історію українського, білоруського та інших народів, а розглядала їх виключно в контексті історії Російської імперії.

В основу концепції історії України покладена теза про те, що українська історія «розпочинається» не в XV ст., як переконували російські історики, а з часів появи на території України перших слов'ян і вивчати потрібно не державні формації, а «народ», оскільки українська нація перебувала у складі різних державних утворень .

Концепція української історії була представлена М. Грушевським у праці «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», яка вийшла у світ у 1904 р. та в інших публікаціях, зокрема, у книгах «Нариси історії українського народу» (1904), «Про старі часи в Україні» (1907), «Ілюстрована історія України» (1911), збірка «Український народ у його минулому і теперішньому» (1914) та багатотомній фундаментальній праці «Історія України-Руси». У всіх

наукових дослідженнях простежуються три основні принципи: обґрунтування органічної тяглості і єдності усіх періодів історії України, починаючи з княжих часів; заперечення наявності в минулому (та й сучасному) загальноруського історичного періоду чи періодів, констатація відсутності єдиного спільного історичного кореня; негативне ставлення до тези, що Московська держава є безпосереднім спадкоємцем і продовжувачем Київської держави.

Провідною ідеєю в методологічній концепції М. Грушевського була ідея історичного процесу українського народу, народ є головною рушійною силою українського історичного процесу [33].

Однією з ключових тез була теза історика про окремішність і самобутність українського народу. Запропонована концепція була спрямована проти пануючої тоді у великодержавницькій російській історіографії офіційної схеми історії «загальноросійської народності». Оригінальність запропонованої нової моделі історичного розвитку східнослов'янських народів полягала в тому, що вона орієнтувала дослідників на вивчення історії кожного слов'янського народу окремо, на перенесення акценту з історії Російської держави на історію народів [54, с. 215].

У своїй фундаментальній праці «Історія України-Руси» М.С. Грушевський проголошує ідею «народу-нації» як головного рушія історичного процесу, двигуна соціального, економічного, культурного, політичного і релігійного життя суспільства. В основу історіософії дослідження лягли три основних чинники: народ, територія і держава.

З перемогою радянської влади на території України історична наука розглядалася лише як засіб ідеологічного впливу на народні маси і обґрунтування своєї політики. На чільне місце політики у сфері історичної науки більшовики поставили вивчення історії класової боротьби і жовтневої революції. Перед істориками ставилося завдання дати марксистське трактування подій та явищ минулого з позиції класової боротьби.

Офіційне бачення націєтворчих процесів утвердилося на початку 1950-х років і не зазнавало суттєвих змін до початку 1970-х рр.. Воно базувалося на розумінні поняття нації, сформульованому Й. Сталіним у праці «Марксизм і національне питання»: «Нація є стійка спільність людей, що історично склалася, виникла на базі чотирьох основних ознак, а саме: на базі спільності мови, спільності території, спільності економічного життя і спільності психічного складу, який проявляється в спільності специфічних особливостей національної культури» [51, с. 268]. Надалі в радянському суспільствознавстві використовувалася дещо модифікована сталінська національна доктрина, яка пов'язувала формування націй з усталенням буржуазних відносин («буржуазні нації» «капіталістичної формації»). Вважалося, що з переходом до «соціалістичної формації» замість «буржуазних націй» формуються «соціалістичні нації» (з «соціалістичним» соціально-економічним базисом та «соціалістичною (інтернаціональною) за змістом і національною за формою культурою»), що прямують в ході будівництва «соціалізму» та «комунізму» до «розквіту» та одночасно з тим – зближення (що подавалися як «діалектична» тенденція).

Офіційна історіографія 1950-х – початку 1970-х рр. оцінювала формування української та інших неросійських націй СРСР як процес, що відбувався пізніше, ніж утворення російської нації. Вважалося, що утворення української нації почалося в другій половині XVIII ст. разом із зародженням в Україні буржуазних відносин, а завершення процесу пов'язувалося із часом утвердження тут капіталізму у другій половині XIX ст.

Важливим інтерпретаційним зсувом в офіційній теорії націєтворчих процесів було запровадження концепції «нової історичної спільності – радянського народу».

До середини 1950-х рр. питання історичного розвитку власне української нації в українській радянській історіографії фактично не розроблялися. Лише після оформлення офіційного бачення української історії та окремих питань, зокрема й націєтворення можна було говорити про

опрацювання фахівцями генези української нації. Провідним та офіційним українським дослідником проблем формування українського народу (народності) та нації з другої половини 1950-х рр. став відомий український вчений К. Гуслистий. Він фактично самостійно створив модель-схему історико-етнічного розвитку українського народу і формування української «буржуазної» нації, яка була викладена в ряді опублікованих праць та у монографії «Історичний розвиток української нації», що так і не була опублікована. Концепція К. Гуслистого в основних рисах вписувалася в схему офіційного бачення, однак містила й певні елементи неортодоксальності. Стверджуючи, що російська народність, а потім і нація, формувалася інтенсивніше та швидше, ніж українська і білоруська народності-нації, він у той же час вважав, що в основному етапи етнічної історії трьох братніх східнослов'янських народів, так само, як і періоди їх соціально-економічного розвитку, збігалися [34, с. 270]. У своїй неопублікованій монографії К. Гуслистий уточнює й час, коли, на його думку, завершився процес утворення «української буржуазної нації» - в період переростання домонополістичного капіталізму в найвищу і останню стадію свого розвитку – імперіалізм, тобто, відповідно до радянської схеми світової історії – в кінці XIX – на початку XX ст. (до 1017 р.) [116, с. 271].

Концепція українського націєтворення К. Гуслистого знайшла відображення у відповідному розділі найбільш повної версії історії України – «Історії Української РСР» у 8 книгах (10 томах), яка вийшла у світ у 1977-1979 рр.: процес складання «на базі феодалної народності елементів української буржуазної нації» почався в другій половині XVII-XVIII ст. і відбувався одночасно і у взаємному зв'язку з російською та білоруською націями» [52, с. 7]. Завершення цього процесу відбулося на кінець XIX ст., коли в українського народу були вже наявними «всі основні ознаки нації: спільність території, економічного життя, мови, закріпленої в літературі, спільність національного характеру, що проявлявся в спільній за формою, але в класовій за змістом культурі» [53, с. 442].

Ряд українських істориків висловлювали свої погляди щодо проблем утворення української нації, які різнилися канонічних побудов. Зокрема, О. Апанович, І. Крип'якевич, І. Бойко схилилися до ідеї про ранньомодерне походження української нації, що суперечило «модернізму» радянського нарративу і перегукувалося із західними примордіалістськими теоріями.

Дослідженням проблем українського націєтворення займалися й історики, які емігрували з території України після встановлення радянської влади. Одним з видатних представників зарубіжної української історіографії 1950-х рр. був Олександр Оглоблин. Особливу увагу історик приділяв творчому розвитку поглядів М. Грушевського на наукову схему української історії, яка, як відомо, закінчувалась XVIII ст.. У підготовленій ним праці «Проблема схеми історії України XIX-XX століття (до 1917 року)» була продовжена наукова схема М. Грушевського і поширена на все XIX та початок XX ст.. О. Оглоблин виклав критерії цієї схеми, окресливши серед них: а) процес формування українського територіального масиву; б) складання єдиного національно-господарського організму; в) державно-правовий і політичний статус України; г) консолідація української провідної верстви; д) соціальна структура українського суспільства; е) культурний процес; ж) формування модерної української нації. З урахуванням цих критеріїв учений запропонував макет періодизації історії України XIX-XX ст., яка суттєво відрізнялася від радянської періодизації, що не сповідувала самостійність українського історичного процесу.

Після проголошення Україною незалежності українським дослідникам стали доступні роботи зарубіжних дослідників, присвячені теоретичним аспектам формування націй. Саме тоді були закладені основні пріоритети досліджень : чим етнос відрізняється від нації, якими були елементи націєтворення у ранньомодерні часи і чи варто залучати цей період до процесів формування нації [113, с. 129].

Прихильником етнічного походження націй виступав М. Брайчевський, який в основу нації покладав суспільний організм, що виріс на етнічній основі,

укладений низкою інших зв'язків – економічних, станових, політичних, конфесійних тощо. Головними, але не обов'язковими ознаками нації він визначав походження, територію, мову, культуру, господарство [24, с. 130].

Одним з важливих досліджень, які розглядають питання як і коли почала формуватися українська нація у контексті загального розвитку історичних подій є робота В. Смоля та О. Гуржія «Як і коли почала формуватися українська нація». Використовуючи елементи класичної для радянської історіографії схеми «етнос – народ – народність – національність – нація» автори окреслили початок формування нації як час інтенсивного формування капіталістичного укладу – друга половина XVII-XVIII ст., а сам процес тривав протягом XVIII-XIX ст.. Формування економічної спільності, зростання кількості населення, поява у його складі нових прошарків, визвольні настрої - все це, на думку істориків, лягло в основу переростання народу в націю. При цьому розчленованість українців, відсутність повноцінної держави, неможливість сформувати власну економічну систему, утиски сусідів гальмували цей процес.

Теоретичним аспектам становлення української нації і націоналізму присвячена монографія Г. Касьянова «Теорії нації та націоналізму». Розглядаючи «націю» через сукупність її об'єктивних і суб'єктивних ознак, дослідник вважає, що вирішальними для існування нації є суб'єктивні ознаки, наявність яких чітко вказує на факт реального існування певної конкретної нації як такої. Насамперед, це колективна солідарність, почуття спільності, щоденний плебісцит, національна свідомість [55, с. 55]. Відзначаючи унікальність «українського варіанту» становлення нації і націоналізму, який має свої специфічні ознаки, Г. Касьянов стверджує, що «етнічний» компонент нерідко переважає у розумінні «нації» в Україні через тривалу бездержавність українців, вплив народницьких традицій у сучасному суспільствознавстві, інерцію радянських часів, коли панувала етнологічна концепція нації тощо [55, с. 260].

Важливе місце у дослідженнях проблем українського націєтворення займають зарубіжні дослідники. Американський історик Р. Шпорлюк у своїй роботі «Україна: від імперської окраїни до незалежної держави» розглядає процеси

українського націєтворення в контексті конкуренції між українським, російським і польським національними проектами, які претендували на «присвоєння» українського селянства [114]. Процес формування української політичної нації він розглядає в контексті світових процесів поширення націоналізму, нерівномірного розвитку країн із виникненням конкуренції між передовими та відсталими.

Проблему формування нації в процесі становлення самостійності України розглядає сучасний український історик Я. Грицак, зазначаючи, що виникнення ідеї політичної самостійності України припадає на 1889-1900 рр. [31, с. 321-327]. Це стало закономірним наслідком розвитку національної свідомості, а свідомість була характерною для нації як продукт розпаду старого суспільства і трансформація його в модерне протягом ХІХ ст.

Таким чином, проблема формування української нації перебуває в центрі уваги науковців і потребує подальшого дослідження.

Націєтворчі процеси в Наддніпрянській Україні другої половини ХІХ ст. нерозривно пов'язані з розвитком громадівського руху.

Історія громад Наддніпрянської України досліджувалася вченими, починаючи з другої половини ХІХ ст. Перші ґрунтовні дослідження щодо громадівських осередків та їх представників належать саме представникам української інтелігенції, які через родинні зв'язки були причетні до громадівського руху, це, зокрема, І. Антонович, М. Антонович, І. Житецький. Історіографія громадівського руху у 20-80-х рр. ХХ ст. представлена роботами радянських дослідників та істориків української діаспори. Радянські та діаспорні дослідження мали різні методологічні підходи до вивчення цієї теми.

Історична наука в радянській Україні визначає громади як напівлегальні організації-гуртки ліберальної буржуазії в Україні, які об'єднували представників української інтелігенції, звідси і назви «гуртки-громади», «ліберали-громадівці». В узагальнюючих працях з історії Української РСР побіжно згадується про виникнення «українських

ліберально-буржуазних громад» наприкінці 50-х - початку 60-х рр. XIX ст. у Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові та ін. Зазначалося, що ці групи організаційно аморфні, без статутів, програм і чіткої структури. Ідеологія громад мала національно-літеральний напрямок, а громадівці проводили просвітницьку діяльність. В діяльності громад радянські історики розрізнявали демократичну та ліберальну тенденції. Метою їх діяльності, на думку істориків радянської України, було намагання підмінити боротьбу українського народу проти соціального і національного гноблення культурницькою діяльністю ліберально-буржуазного характеру. Зокрема, зазначалося, що ліберали-громадівці намагалися мирним легальним шляхом випросити у царського уряду поступки у галузі національно-культурного розвитку, відкидаючи можливість активних виступів проти існуючого соціального ладу [53, с. 432].

Серед істориків української діаспори, що досліджували діяльність громад, можна відзначити доробки М. Антоновича, Д. Дорошенка, О. Субтельного та ін. У своїх дослідженнях вони розглядають діяльність Київської, Харківської, Чернігівської громад, звертають увагу на просвітницьку діяльність, яка полягала в організації роботи недільних шкіл, виданні та розповсюдженні різноманітної літератури українською мовою. Аналізуючи роботу громад, дослідники зауважують, що вони поєднували в собі багато напрямків «романтизму, аполітичного народництва, волонтаризму та культу всього українського народу другої половини XIX ст. називаючись українофільством» [103, с. 362].

Інший погляд на українські громади, як напівтаємні організації з розвинутою мережею, осередки опозиції самодержавному ладу утверджується в сучасній українській історіографії. Так, відомий дослідник народівського руху в Наддніпрянській Україні С. Світленко визначає громади як «напівлегальні осередки демократично й патріотично орієнтованої частини літературної, мистецької, лікарської, військової інтелігенції та найбільш соціально активних і свідомих студентів, учнівської

молоді». Громадівці, на думку С. Світленка, «належали здебільшого до опозиційної частини «середнього» класу тодішнього суспільства», становили «ядро вітчизняного національного руху» [95, с. 9]. На думку А. Катренка, дослідника українського національного руху в ХІХ ст., громади - це «своєрідні напівтаємні організації», що були «осередками організаційного єднання патріотично настроєної інтелігенції України» [58, с. 7]. Загалом і С. Світленко, і А. Катренко вважають громади репрезентантами «українського» або «визвольного» руху.

Одним з найбільш дискусійним в історіографії залишається питання початкового етапу виникнення українських громад і, зокрема, про час заснування Київської громади. Відправним пунктом для висновків численних дослідників є свідчення В. Антоновича, що після розриву з хлопоманами, він та його прибічники об'єдналися з українською громадою і встановили контакти з редакцією «Основи». На цій підставі М. Антонович відносить виникнення Київської громади «або до кінця 1860 р. або ж до початку 1861» [20, с. 31]. Сучасні українські дослідники А. Катренко та М. Палієнко також вважають датою заснування Київської громади 1861 р. [58, с. 27; 83, с. 53]. Разом з тим, М. Драгоманов визначає інший час заснування Київської Громади - 1862 р., коли українські студентські гуртки «злились у велику громаду, душ в 250-300» [6, с. 157], а О. Субтельний датою виникнення Київської громади називає 1863 р., коли «напередодні польського повстання 1863 р. хлопомани відкрито порвали з польським суспільством, проголосивши себе українцями, вступали до київської громади, поринувши у справу просвіти селянства» [103, с. 349]. Суттєві розбіжності існують у літературі й щодо дати виникнення решти українських громад 60-х рр. ХІХ ст. - Полтавської, Чернігівської та Харківської. Зокрема, М. Антонович, спираючись на різноманітне коло джерел, відносить заснування Полтавської, Чернігівської та Харківської громад до 1858 р. А. Катренко вважає датою їх заснування 1861 рік, [58, с. 48, 71].

Сучасна історіографія громадівського руху другої половини XIX ст. представлена численними працями українських істориків.

Вітчизняні дослідники Л. Іванова, Р. Іванченко, К. Грицик, Т. Ємець, А. Катренко, Я. Катренко, Т. Нагайко, Н. Побірченко, С. Світленко, Б. Янишин та ін. розглядають громадівство як суспільно-культурне та громадсько-політичне явище, як систему світоглядних цінностей, що притаманна усім складникам вітчизняного національного руху. Вони акцентують увагу на значенні громадівського руху як суспільно-політичного феномена, аналізують його роль у державотворчому процесі.

Предметом дослідження сучасних вітчизняних істориків є історія громад, їхня діяльність, погляди їхніх представників тощо.

Історію українських громад висвітлюють наукові праці Л. Іванової, А. Катренко, І. Коляди, Т. Нагайко, С. Світленка, Н. Побірченко Л. Чорна та ін.; історію Київської громади розглядають у своїх дослідженнях О. Беззубець, К. Грицик, Т. Ємець, Л. Іванова, А. Катренко, І. Клер, К. Нагайко, М. Палієнко, Н. Побірченко, Н. Чирикало та ін.; основним напрямом діяльності Полтавської, Харківської, Чернігівської, Одеської, Єлисаветградської громад присвячено праці О. Болдирева, О. Брояковського, О. Дудар, О. Дяченко, Н. Побірченко, Н. Семергей, В. Філіппович, Л. Філоретової, Л. Шари та ін.

Значна частина досліджень присвячена персональному складу громад, діяльності їх окремих представників, біографіям та висвітленню суспільної та наукової роботи громадівців.

В сучасній українській історичній науці актуалізується висвітлення тем, пов'язаних з соціокультурним впливом тих чи інших періодів на розвиток і становлення української держави. В контексті поширення нарративізму як вектору історичних пошуків в Україні виник напрям «нового бачення», заявлений В. Сарбеєм. Одним з перших в українській історіографії В. Сарбей поставив питання про консолідуюче значення інтелігенції як культурної верстви в складі української нації, визнаючи

основоположну роль її представників у державотворчому процесі. Зокрема, він зазначав: «Суспільно-політичне і культурне життя України другої половини XIX ст. <...> з одного боку, було одним з проявів інтенсифікації процесу становлення української нації, а з другого, – й саме дійово впливало на цей процес у сфері такої важливої і невід’ємної ознаки будь-якої нації, як спільність її психічного складу або національного характеру» [93, с. 6].

Важливим та актуальним постає процес «олюднення» та «персоніфікації» історичної дійсності, коли неодмінним атрибутом вивчення певної епохи постає середовище, в якому знаходиться і діє людина. Смысловим полем для сучасних дослідників постає персоніфіковане середовище, а історичні сюжети будуються навколо окремих споріднених груп. Такою групою безумовно, можна вважати представників українофільської інтелігенції, що за своїм науковим і світоглядним потенціалом відповідали сутності поняття творчої та культурної еліти, виступаючи її національним сегментом на тлі загальноімперського простору [72, с. 46].

Щодо ролі та значення культурного фактору у розвитку історичного процесі І. Колесник зауважує, що «в умовах політизації духовно-інтелектуального життя українства відбувався процес сублімації української культури у національну ідею. Через брак державності, механізмів інституціоналізації національних форм освіти, науки, літератури, мистецтва, інтелектуальних і громадських рухів культура перетворюється на національну ідею та психологію. Виникнення мережі й цілих груп мереж інтелектуальних співтовариств на українських теренах формувало душу й тіло української культури протягом усього «довгого XIX ст.». Таким чином, носіями культурно-національних цінностей періоду XIX ст. були представники інтелігенції, які об’єднувалися у різні інтелектуальні співтовариства, що мали різні форми вираження: родинно-сімейно-сусідські, культурно-громадські, науково-корпоративні, освітні, що дало можливість

для «легітимізації саме українських форм розумово-освітніх практик в імперському культурно дискурсі». Одним з таких співтовариств є середовище громад [61, с. 170-171].

Отже, як засвідчує історіографічний огляд, у попередні роки зарубіжними та вітчизняними науковцями було підготовлено значний за обсягом і різний за аспектами та підходами масив наукових досліджень з проблеми становлення та діяльності українських громад ті їх роль у суспільно-політичних процесах у Наддніпрянській Україні.

1.2. Огляд джерельної бази дослідження

Структура джерельної бази дослідження визначена специфікою обраної теми і передусім тим, що громади – це напівлегальні осередки демократично й патріотично орієнтованої частини інтелігенції і вони не мали офіційної організаційної документації – статутів, положень, інструкцій, програм, протоколів, рішень, звітів тощо, які б чітко розкривали основні функції, завдання, статус та напрямки діяльності. А незначна кількість відомих на сьогодні документів, які так чи інакше засвідчують існування громад, створені скоріше для заперечення будь-якого формального статусу організації. Це створює складнощі про дослідженні історії їх діяльності.

Відтак, основним джерелом дослідження історії громадівського руху в Україні другої половини XIX ст. є джерела особового походження: автобіографії, щоденники, записки, спогади, анкети учасників руху, некрологи тощо. Ці джерела подають цінні, яскраві, іноді емоційно насичені дані про становлення та еволюцію ідейних наглядів безпосередніх учасників, містять численні деталі про їх практичну діяльність, розкривають їх внутрішній світ тощо. Звичайно, вони несуть за собою деякий суб'єктивізм та певні неточності, але яскраво передають атмосферу й колорит епохи та всебічно характеризують учасників громадівського руху.

Важливим джерелом з історії ліберально-демократичного руху України другої половини XIX ст. є праці М. Костомарова, М. Драгоманова, Б. Грінченка, В. Антоновича, О.Кістяківського та ін. Найбільш повно розкриває особливості суспільно-політичного життя другої половини XIX ст. наукова спадщина М. Драгоманова. У працях «Переднє слово до «Громади», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Пропаший час» та ін. звертався до багатьох важливих питань історії України.

Визнаючи самотність українського народу, М. Драгоманов з позицій історіософії лібералізму розглядав Україну як невід'ємну частину європейського світу і звертав увагу на вплив геополітичного фактора на український історичний процес. З праць М. Драгоманова випливає висновок про те, що в суспільній свідомості ліберально налаштованої української інтелігенції утверджувався погляд, за яким Україна в своєму розвитку проходила сходинки, характерні для європейського історичного процесу, проте її належність до чужих держав, зокрема до Московської, призвела до відхилення від європейського шляху. Програмний характер носить його «Переднє слово до Громади». Кінцевою метою руху оголошувалося народоправне соціальне суспільство, яке мало функціонувати на основі повновладдя громад – спілок вільних осіб [7].

Цінним і своєрідним джерелом з історії громадівського руху України другої половини XIX ст. є автобіографії його представників, зокрема, В. Антоновича, М. Драгоманова, О. Кістяківського, М. Костомарова, О. Лазаровського, О. Лотоцького тощо. У цих джерелах їх автори описують власне життя в довільній формі, як правило, на замовлення літературних видань, на прохання друзів чи з власної ініціативи. У них містяться цінні відомості не лише про основні дати та про події життя, але й про погляди авторів, коло їхніх друзів, мету діяльності тощо. Як правило, автобіографії склалися за певною формою, де їхні автори мали чітко відповісти на конкретні питання: вказати точну дату народження, сімейний стан, рівень освіти, місце попередньої роботи, наукові та літературні дослідження тощо.

Такі автобіографії вирізняються своїм офіційно-діловим стилем, у цих анкетах подаються основні біографічні дати та перелік основних авторських публікацій.

Загалом, автобіографічні матеріали є інформативно насиченим джерелом, який дає можливість відтворити життєвий і творчий шлях автора, відкрити маловідомі сторінки українського громадського руху, зокрема, створення, склад та дальність молодіжних осередків громадівців, їхні зв'язки з іншими культурно-просвітніми та політичними групами, трансформацію їх поглядів.

Багатий матеріал для дослідження творчої і громадської діяльності відомих осіб, їх біографічних даних та індивідуальних якостей містить специфічний вид мемуарних праць, особливо характерних для ХІХ ст. – некрологи. У деяких випадках некрологи містять таку інформацію з життя персоналії, яка раніше ніде не вказувалася, і могла би бути втраченою назавжди, якби не з'явилася у некролозі. Наприклад, спогади-некролог про П. Чубинського, написані О. Кістяківським, відтворюють життєвий шлях вченого-громадівця, торкаючись лише його праці на історико-етнографічній ниві, і не містять ніякої інформації про діяльність вченого у громадівських товариствах. Так само і в спогадах-некролозі І. Лучицького про О. Кістяківського автор детально подає біографію О. Кістяківського, його творчий шлях та науковий доробок, але зовсім опускає петербурзький період діяльності науковця, коли він виконував обов'язки секретаря у видавництві журналу «Основа» і був одним з найдіяльніших членів Петербурзької громади тих років. У некролозі акцентовано увагу на досягненнях вченого у галузі юридичної науки, високій моральності, його любові до народних мас і прагненні, щоб вони стали вільними і щасливими, бажанні бачити панування засад права і справедливості. Така ж тенденція прослідковується і у спогадах про В. Александрова, підготовлених В. Науменком де в основному згадуються та характеризуються літературні праці [21].

Ще одним вагомим джерелом у нашому дослідженні є спогади безпосередніх учасників громадівського руху. Цікаві відомості містять мемуари В. Антоновича про формування його поглядів і переконань, про дослідження автором життя, побуту, світогляду українського народу під час подорожей різними регіонами України, про переслідування польсько-шляхетською та царською адміністраціями, про вихід Б. Антоновича та його однодумців з польського земляцтва і рішення приєднатися до київської української громади.

Про історію громадівського руху подається змістовна інформація у спогадах Є. Чикаленко. Він зазначав, зокрема, що певні норми Київської та Одеської громад були майже однаковими. Згідно них новий член громади приймався за рекомендацією не менше як двох членів громади, після оголошення на двох зібраннях шляхом таємного голосування і якщо хоч один глос був проти, то кандидат не приймався [19, с. 29].

Цікава інформація про діяльність Київської громади та її членів у 1870-х роках містять «Щоденники і спогади» О. Русова [16]. У книзі містяться матеріали, які висвітлюють життєвий шлях громадівця, його спогади про участь у Київській громаді та спогади про активних діячів громади – В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Житецького, В. Лисенка, П. Чубинського.

Багато мемуарів створювалися авторами через 30–50 років після описаних ними подій. Час наклав на них свій відбиток: деякі спогади мають значні помилки, неточності – їхні автори намагаються не вказувати прізвищ та точного датування подій тощо. Безліч спогадів, що стосуються конкретних осіб, писані зразу ж після їхньої смерті однодумцями, колегами, друзями. Ці спогади відрізняються урочисто-величним художнім стилем.

Вагомий пласт відомостей містить епістолярна спадщина осіб, причетних до українського громадівського руху та до його дослідження. Ці джерела представлені, насамперед, численними листами М. Драгоманова членів громадівського руху

Важливі свідчення щодо поглядів М. Драгоманова на українську справу містить його полеміка з Б. Грінченком, оприлюднена окремим виданням [17]. Вона віддзеркалює погляди двох поколінь українського національно-культурного відродження: громадівського українофільства, народолюбства, з одного боку, і політичного національно-державницького руху, з другого.

Важливим джерелом з історії діяльності громад в Україні є праці перших дослідників громадівського руху, зокрема, М. Гніпа та Г. Житецького. Одним з найгрунтовніших досліджень про діяльність Полтавської громади є праця М. Гніпа «Громадський рух 1860-х рр. на Україні. Полтавська громада», опублікована у 1930 р. [4]. Більше третини її обсягу складає публікація жандармсько-слідчих матеріалів щодо діяльності полтавських громадських діячів та їхньої епістолярної спадщини. Автор проаналізував політичну ситуацію в Полтаві в другій половині XIX ст., детально зупинившись на діяльності місцевої громади. Він характеризує діяльність полтавських громадівців на початку 60-х років XIX ст., показує їх перші кроки щодо відкриття українських шкіл, проблеми та матеріальний стан, висвітлює відносини з іншими українськими громадами .

Одним з перших дослідників історії київської громади був історик, літературознавець, архівіст Ігнат Житецький, син відомого громадівця Павла Житецького. Упорядник архіву «Киевской старины» та архіву київської громади, безпосередній свідок зустрічей громадівців у власній квартирі, на основі багатого архівного матеріалу, листування громадівців, спогадів безпосередніх учасників І. Житецькій своїй праці «Київська громада за 60-тих років», опублікованій у 1928 р. розкриває початковий етап діяльності київської громади [9]. Дослідник подає відомості про перших діячів громадівського руху Київщини, Харківщини, Полтавщини, про перші виступи громадівців, розкриває публіцистичну спадщину громадівців, їх суспільно-політичні погляди. Значну увагу приділено висвітленню діяльності громадівців щодо організації роботи недільних шкіл, подає відомості про перших вчителів-громадівців у київських школах тощо.

Отже, мемуарні праці є важливою складовою дослідження історії становлення та діяльності українських громад другої половини XIX ст., особливо з огляду на те, що громадівське життя, видатні постаті та діячі громадівського руху знайшли чи не найповніше відображення саме у спогадах. А при відсутності офіційних, організаційних, установчих документів громад другої половини XIX ст. джерела особового походження мають велике значення для розкриття багатьох ключових питань з історії українського національно-демократичного руху цього періоду.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Для вирішення наукових завдань кваліфікаційного дослідження важливе значення мали методологічні надбання і підходи вітчизняної та зарубіжної історичної науки щодо теоретичного осмислення феномену нації.

Зважаючи на значну кількість різноманітних аспектів термінологічної проблематики, у нашому дослідженні ми дотримуємося концепту політичної нації, розуміючи під останньою утворену на основі етнічних груп соціальну спільноту, специфічними рисами якої є певний рівень національної самосвідомості та воля до політичної самоорганізації, що обумовлює формування держави з демократичним ладом правління і націленість на спільне майбутнє.

Із поширенням і поглибленням наукового осмислення феномена політичної нації виокремлювалися найрізноманітніші концепції, які за загальним спрямуванням поділяються на дві групи – модерністські та примордіалістські.

В рамках модерністських концепцій нація розуміється як продукт індустріального суспільства, а процеси націєтворення, на думку модерністів, розпочалися лише в модерну добу (кінець XVIII – початок XIX ст.). Першочергову увагу прихильники модерністських концепцій надають

суб'єктивним чинникам націєтворення, через що ці концепції можна також назвати суб'єктивістськими. Модерністську версію націєтворення поділяють такі дослідники, як Б. Андерсон, О. Бочковський, Е. Гелнер, Е. Гобсбаум, К. Дойч, А. Каппелер, К. Келгон, Г. Кон, В. Коннор, Б. Кравченко, Р. Шпорлюк та ін.

Прихильники модерністської концепції поділять думку, що нація є явищем модерної доби і від попередніх етапів розвитку людських спільнот її відрізняє низка ознак. По-перше, на відміну від станових, організованих «по горизонталі» до-національних спільнот, нація формується «по вертикалі». По-друге, в індустріальну добу ідея нації стає потужним інтегруючим ідеологічним чинником, а в попередні часи більшого значення мали релігія, становий поділ, династія тощо. І, нарешті, згідно з А. Каппелером, сучасна нація є не елітарним, а масовим феноменом, тому що своїм виникненням та існуванням завдячує демократії як участі широких мас населення в політиці [55, с. 274].

Модерністські концепції в залежності від того, вважається модерна нація штучно створеною діями еліти чи такою, що виникає природним чином завдяки солідарності мас, поділяються на інструменталістські та конструктивістські.

Інструменталістський підхід отримав у літературі другу назву – «природний», оскільки його представники пов'язують виникнення націй із вродженою здатністю людей відчувати психологічний комфорт, перебуваючи в групі собі подібних, а також із їх прагненням консолідуватися в такі групи, утворювати окремі політичні одиниці, відділяючись від більших за розмірами культурно неоднорідних політичних одиниць.

На початку ХХІ ст. модерністи почали широко застосовувати категорію «національний проект». Він виглядає як процес створення певною соціальною групою (як правило, групою інтелігентів – «будителів нації»), яка претендує на провідну роль, нового («національного») образу, нового уявлення суспільства про себе як про «націю» і прищеплення його достатньо

довільно визначеному людському колективу. В разі успіху «національний проект» реалізується у вигляді нової політичної спільноти – нації. Проте успіх зовсім не обов'язковий, оскільки кожному такому «проекту» доводиться конкурувати не лише з альтернативними «національними проектами», а і з іншими «проектами» суспільної організації – класовими, імперськими тощо, які пропонуються тому ж самому колективу [79, с. 65].

Певною проекцією інструменталістських теорій на українське націєтворення є концепція американського дослідника Р. Шпорлюка. Процес формування української політичної нації він розглядає в контексті світових процесів поширення націоналізму, нерівномірного розвитку країн із виникненням конкуренції між передовими та відсталими. У цю модерну епоху починається трансформація населення Росії та Польщі в національні спільноти. За таких умов у ХІХ столітті українці опинилися в ситуації, коли доводилося вибирати – або стати частиною цих модерних націй, для яких Україна була «окраїною», або самим трансформуватися в таку націю. І хоча Р. Шпорлюк і зазначає, що цей «український проект націєтворення», звичайно ж, розроблявся інтелектуальною елітою, оскільки під впливом подій у світі саме її представники були обізнані про націоналістичні тенденції, він не стверджує штучного творення української нації їх зусиллями «зверху» [114].

Конструктивістський підхід іноді називають також «ситуативним», оскільки він стверджує штучність національних рухів, їх появу внаслідок конструювання елітами, що переслідують свої інтереси, певних історико-культурних міфів про спільну історичну долю, культурну спорідненість етносів, які беруть участь у творенні нації, тощо.

Канадський історик Б.Кравченко, аналізуючи процеси формування української нації на основі конструктивістського підходу стверджує, що вирішальним періодом у цьому було ХХ століття (хоча він і визнає, що деякі з цих суспільних процесів розпочалися раніше). Дослідник пов'язує зміни в національній свідомості українців зі зрушеннями в соціально-економічній

сфері, в першу чергу – з трансформацією українського суспільства з аграрно-традиційного в модерно-індустріальне. Ця трансформація спричинила дестабілізацію й руйнування традиційної для українського соціуму соціальної структури і формування якісно нової української еліти, яка повинна була вплинути на формування національної самосвідомості і скористатися нею для досягнення власних політичних цілей [55, с. 275- 276].

На відміну від модерністів, прихильники примордіалізму вважали, що нації існували з давніх-давен і є своєрідним історико-біологічним феноменом. Вони трактували національну ідентичність як незмінну тотожність, що існувала з давніх часів, та отримувалася людиною раз і назавжди. Основна ідея примордіалістського підходу полягає в тому, що нації утворюються не «з нуля», а «виростають» на основі етнічних спільнот (штучно створених чи реальних); при цьому тяглість, континуїтивність етнонаціонального розвитку забезпечується такими елементами культури, як міфи, символи тощо, які в цьому процесі якісно змінюються, особливо в період становлення нації.

Слід зазначити, що в українській націології, на відміну від західноєвропейської, примордіалістська версія є більш поширеною. Але, на відміну від західних примордіалістів, більшість українських дослідників цього напрямку не розділяють ідеї про те, що етнічна спільнота, на основі якої будується нація, може бути сконструйованою штучно. Навпаки, фактор безперервності в процесах етнонаціогенези часто перебільшується чи абсолютизується, а поширена думка про органічність елементів культури, що забезпечують таку історичну континуїтивність, повністю заперечує їх конструктивістське значення. Послідовники примордіалістського підходу розглядають етнонаціональні спільноти і як соціальні, і як кровно-родинні, у зв'язку з чим усі примордіалістські концепції можна розділити на два напрями: соціобіологічне (наприклад, Л. Гумільов, Л. Залізник) та еволюційно-історичне (Ю. Бромлей, А. Пономарьов та ін.).

До групи примордіалістських концепцій нації відноситься концепція українського історика Я. Дашкевича, який, обґрунтовуючи теорію незалежного розвитку окремих східнослов'янських народів, дійшов висновку, що націєтворчі процеси серед слов'ян розпочалися ще в VII–IX століттях, із часів хозарського наступу та приходу норманів. Саме до цього періоду він відносить зародження української нації (за його термінологією – α -нації), яка з утворенням Київської держави стає панівною. На цьому етапі перетворення українського етносу в націю, за Я. Дашкевичем, відбулося дуже швидко (приблизно за сто років), що спричинило крихкість державного організму і відділення в ньому ще двох націй – новгородсько-псковської (β -нації) та російської (γ -нації), причому остання як найбільш агресивна асимілювала β -націю [36, с. 112].

Компромісним варіантом між примордіалізмом і модернізмом є схема українського націєтворення І. Лисяка-Рудницького. Формулюючи свій варіант підходу до націогенези українців, він вводить аналітичний поділ, на основі якого розрізняє поняття «народ» і «нація». «Народ» – це «етнічна одиниця», «нація» – політична, народ, або етнічний колектив – це основа, «підбудова», на якій формується нація (у вигляді «надбудови»).

Становлення української нації – це процес, у якому спостерігалися перерви, однак наявність «основи», народу гарантувало спадковість у націогенезі. Вчений не заперечує того очевидного факту, що в побуті, матеріальній і духовній культурі українського народу, в його мові і територіальному розселенні відбувалися зміни. Однак вони, на думку дослідника, мали еволюційний характер, і саме це забезпечувало спадкоємність розвитку.

І. Лисяк-Рудницький так вбачає взаємодію «народу» і «нації» в націогенезі українців, і відповідно, співвідношення елементів перервності й безперервності у цьому процесі: «надбудова», тобто нація в ті періоди, коли вона існувала, абсорбувала в себе багато характерних рис «підбудови». Внаслідок цього деякі константні риси народу закарбовувалися, зберігалися і

як константні риси нації в ті моменти, коли вона формувалася чи відроджувалася. Своєю чергою, певні риси, характерні для нації, залишалися в «підбудові» [68].

Сучасний український дослідник Я. Грицак зробив першу спробу «реформулювати» новітню (модерну) історію України в руслі західних концепцій націогенези. Він вважає, що можна говорити про існування двох різних типів націй - «домодерних» і «модерних» (що є причиною непорозумінь між «примордіалістами» і «модерністами»). Відповідно, коли йдеться про формування «модерної» української нації, слід аналізувати процеси, що розгорталися в XIX-XX ст., коли ж йдеться про «домодерну» чи «ранньомодерну» націю - мова має йти про XVI-XVII ст. [31, с. 322].

Мета і завдання кваліфікаційної роботи визначили комплекс використаних у ній методів, в основу яких покладені засадничі принципи наукового пізнання: історизму, об'єктивності, світоглядного плюралізму, доступності, науковості.

Принцип історизму передбачає розуміння науковцем сутності й специфіки досліджуваного історичного періоду, подій та явищ у конкретному історичному середовищі. Даний принцип дозволив підійти до розгляду суспільних процесів і явищ у їх розвитку та динаміці, вивчити події у взаємозв'язку та взаємообумовленості. Застосування принципу історизму передбачало дослідження націєтворчих процесів у контексті соціально-економічних і політичних процесів, що відбувалися у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX ст. Так, дотримання принципу історизму дозволило виявити провідну роль української інтелігенції, зокрема, членів громад Наддніпрянської України у націєтворчих процесах. Принцип історизму дозволив зробити аналіз розвитку подій і явищ у хронологічній послідовності із врахуванням конкретно-історичних обставин даного періоду, що дало можливість прослідкувати розвиток громадівського руху. Принцип об'єктивності дозволив сформулювати власне неупереджене ставлення до оцінки і ролі громадівців у націєтворчих процесах в

Наддніпрянській Україні. Принцип світоглядного плюралізму дозволив уникнути концентрації уваги лише на одних сторонах і властивостях досліджуваних явищ та враховувати різні суперечливі погляди дослідників стосовно одних і тих же історичних явищ і процесів. Принцип доступності дозволив не спрощено і в той же час доступно подати всю сукупність історичних фактів, результати наукового дослідження. Принцип науковості дозволив провести дослідження із додержанням усіх наукових вимог, розкрити причинно-наслідкові зв'язки явищ і процесів, включити в дослідження науково перевірені факти, що відповідають сучасному рівню розвитку історичної науки.

Наведені принципи були реалізовані шляхом застосування комплексу загальнонаукових (історичний, логічний, системно-структурний) та спеціально-наукових методів дослідження (історико-системний, порівняльно-історичний). За допомогою історичного методу автор проаналізував досліджувані процеси, події та явища у їх розвиткові та хронологічній послідовності з метою всебічного висвітлення. Складовими логічного методу є аналіз та синтез, індуктивний та дедуктивний підходи, узагальнення й систематизація. Аналіз та синтез становили основу вивчення проблематики ролі громад у суспільно-політичних процесах під час розгляду різних груп джерел та літератури. Дедуктивний та індуктивний методи склали доказову основу роботи, а закони дедуктивної (формальної) логіки використовувались для підсумовування. Метод узагальнення й систематизації застосовувався в процесі виявлення матеріалів та документів, отриманих при вивченні першоджерел і літератури для формулювання й обґрунтування висновків за результатами проведеного дослідження. Системно-структурний метод надав можливість всебічно розглянути діяльність українських громад як провідної сили у націєтворчих процесах у Наддніпрянській Україні у 2 пол. XIX ст.

Спеціально-історичні методи застосовувалися відповідно до етапів дослідження. Вивчення історіографічного доробку передбачало залучення методологічного інструментарію історіографа, що дозволило класифікувати

історіографічні джерела, з'ясувати їхню проблемно-тематичну та концептуальну домінанту. Розчленування теми на взаємопов'язані декілька більш вузьких та взаємопов'язаних проблем, визначених у розділах та підрозділах дослідження, кожен із яких було розглянуто у відповідності до хронологічної та логічної послідовностей, становило суть проблемно-хронологічного методу.

Наукова розвідка теми включала застосування конкретно-історичних методів пізнання. Використання історико-порівняльного методу зробило можливим порівняти інформаційну складову спогадів учасників громадівського руху.

Специфіка порушених у кваліфікаційному дослідженні питань зумовила необхідність використання міждисциплінарних методів дослідження.

Принцип історичного антропологізму застосовувався, передусім, в межах студіювання мемуарів та художньої літератури, тобто спогадів очевидців учасників громадівського руху та близьких до них осіб. Компаративний літературознавчий метод дозволив дослідити спільне та відмінне серед джерел особового походження і наукових праць ідеологів руху щодо відображення ідеологічних засад та напрямків діяльності громадівців.

У підсумку, застосовані в дослідницькій роботі концептуальні підходи, понятійний апарат, принципи й методи наукового пізнання, що обумовили структуру дослідження, етапність та логіку викладу положень теми, науковість одержаних результатів, дозволили досягти означеної мети та виконати поставлені дослідницькі завдання.

Висновки до 1 розділу

Отже, внаслідок проведеного аналізу історіографії проблеми встановлено, що дослідниками розкрито питання функціонування громадівського руху у Наддніпрянській Україні у 2 половині XIX ст. в контексті національного відродження. Натомість детальнішого вивчення потребують аспекти, що глибше висвітлювали б персональний склад діячів громад, психологічні та ментальні риси, міжособистісні взаємини, особливості формування середовища, а також давали б відповідь на питання рівня взаємовпливу «культурного» та «політичного» векторів їх діяльності в контексті соціально-політичних процесів у наддніпрянській Україні.

Представлена в роботі джерельна база достатньо різноплановою та репрезентативною. Її основу складають опубліковані джерела, опрацьовані автором, зокрема, мемуарна та публіцистична література. Дослідження вищезазначених джерел у поєднанні з опрацюванням значного масиву наукової літератури дозволило забезпечити досягнення мети та реалізації дослідницьких завдань кваліфікаційної роботи.

Методологічна основа дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності, світоглядного плюралізму, доступності, науковості. Конкретно-методологічний арсенал дослідження включає різноманітні методи: загальнонаукові (історичний, логічний (аналіз, синтез, дедуктивний, індуктивний, узагальнення й систематизації), системно-структурний; спеціально-історичні (історіографічні, проблемно-хронологічний, періодизації); конкретно-історичні (історико-порівняльний); міждисциплінарні (принцип історичного антропологізму, компаративний).

РОЗДІЛ 2

НАЦІЄТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

2.1. Соціально-економічні чинники націєтворчих процесів

Однієї загально визнаної й однозначної дефініції нації не існує. Причина цього – багатогранність функцій, пов'язаних з цим феноменом, які нормують і легітимізують майже всі вияви суспільного буття людини.

Як історичний феномен нація є соціокультурною, економічною, політичною та комунікативною єдністю людей, що забезпечує їм цивілізоване життя в межах світової спільноти. Нація створює життєздатне суспільство та державу, які гарантують її безпеку та життєві інтереси.

У сучасному світі саме нація виконує функцію носія мети (національна ідея) розвитку суспільства в цілому. Нація у сучасному розумінні як громадянська та політична спільнота – це досить численне об'єднання людей, яке в цілому досягло стану політичного життя і має волю до суверенного буття та розвитку, тобто є суб'єктом у ставленні до себе та до інших націй і народів [105, с. 24].

У дослідженні ми дотримуємося наступного визначення: нація - це спільність індивідів, пов'язаних свідомістю своєї добровільної громадянської єдності, спільністю походження, мови, віросповідання, побуту, звичаїв, історичного минулого та солідарністю соціальних і політичних інтересів сьогодення. Це історична спільність людей, яка утворюється у процесі формування спільності території, економічних зв'язків, особливостей культури та характеру, що становлять якісні ознаки нації.

Період кінця XVIII – початку XX ст. займає особливе місце в історії України, адже це період формування української модерної нації. Процес становлення і консолідації української нації був безпосередньо пов'язаний з розвитком ринкових відносин.

Протягом XIX ст. склалися сприятливі умови щодо активізації націєтворчих процесів. Важливими передумовами цього процесу, насамперед, були наявність етнолінгвістичної території та демографічне зростання.

Процес становлення і консолідації української нації на етнічній основі існуючої чи не з часів Київської Русі української народності значно посилювався внаслідок ліквідації на всій території феодально-кріпосницьких відносин після відміни кріпосного права. Визначну роль в процесі становлення і консолідації української нації відіграла компактна територіальна цілісність українських земель під назвою Наддніпрянська Україна, яка сформувалася в основному на базі чотирьох великих історико-географічних регіонів – Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщини і Степу (Новоросії). У Наддніпрянській Україні свій природний центр вбачало й українське населення Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття. В процесі утвердження капіталістичних відносин у народному господарстві і налагодженні мовного порозуміння між усіма українцями, незалежно від місця їх проживання, посилювалася об'єктивна тенденція до возз'єднання всіх українських земель. Єдиний територіальний комплекс возз'єднаних споконвічних українських земель на рубежі XIX—XX ст. становив близько 850 тис. км², з яких 9/10 припадало на українські землі під владою Російської імперії і лише десята частина перебувала під владою Австро-Угорської імперії [93, с. 3]. Саме територія Наддніпрянської України могла стати і стала матеріальною першоосновою становлення і консолідації української нації.

Становленню і консолідації української нації сприяло і зростанням кількості населення України на всій її території. Причому цей процес відбувався як за рахунок природного приросту, так і внаслідок переселення великих мас вільнонайманих робітників з різних губерній Європейської Росії. З 1863 до 1897 р. населення України під владою Російської імперії збільшилося з 13,4 млн. до 23,4 млн. чол. З кінця 50-х до кінця 90-х років XIX ст. з 3,9 млн. до 5,9 млн. зросла й чисельність жителів західноукраїнських

земель під владою Австро-Угорської імперії, 3/4 з яких становили українці [93, с. 4]. Крім того, щорічно на заробітки до Російської імперії прибувала значна кількість заробітчан із західноукраїнських земель, що сприяло зближенню українців, які мешкали на території двох імперій. Такі контакти українства сприяли зростанню і зміцненню у свідомості широких мас українців почуття етнічної спільності всього українського народу, незалежно від державних кордонів.

Важливим чинником формування нації є соціально-економічний розвиток. М. Драгоманов вважав його необхідним тлом для піднесення національної свідомості українців. Скасування кріпацтва й звуження сфери дії феодальних відносин відкривали широкі можливості для формування модерної нації з відповідним національним представництвом як у нижчих, так і вищих соціальних групах і класах. Однак соціальна конструкція українців у двох імперіях залишалася селянською.

Завдяки бурхливому промисловому розвитку почала збільшуватися кількість промислових робітників, зокрема, з 1,5 млн робітників України понад 4/5 були місцевими уродженцями. Проте індустріалізація Наддніпрянської України в період становлення ринкових відносин не змінила хліборобського характеру української нації. За переписом 1897 р. 74% населення становили селяни. Важливо було те, що українські селяни займали центральну частину українських територій у складі Російської імперії, тим часом як неукраїнські селяни були зосереджені на прикордонні (поляки і німці – на кордоні з Австро-Угорщиною, румуни – на території, суміжній з Бессарабією, а росіяни – у східних частинах Катеринославської і Харківської губерній та на півночі Чернігівщини) [31, с. 62]. В історичному процесі селяни були найстабільнішими охоронцями і носіями етнічних рис українського народу, його мови, духовної і матеріальної культури, основ моральності і світогляду.

У промисловості, транспорті і торгівлі частка українців становили лише 9%, у науці, мистецтві, медицині – 0,5% [92, с. 176]. Отже, українська нація формувалася переважно як селянська.

Швидкий розвиток промислового виробництва дав сильний поштовх процесу урбанізації. На Півдні і в Донбасі темпи цього процесу значно перевищували загальний показник по Російській імперії. На кінець XIX ст., згідно з офіційною статистикою, на українських землях під владою Російської імперії налічувалося 130 міст, із них чотири - з населенням понад 100 тис. чоловік: Одеса (405 тис.), Київ (247 тис.), Харків (174 тис.), Катеринослав (113 тис.). Тоді ж у містах Наддніпрянської України проживало 3 млн. 400 тис. чоловік (13,6% населення цієї території), але українців тут було не більше третини [92, с. 176]. Міста були осередками промислового та культурного розвитку. Тут будувалися потужні індустріальні підприємства, функціонували університети, наукові центри тощо. Саме тут концентрувався потенціал культурного розвитку нації.

В процесі становлення ринкових відносин відбувалося соціальне розшарування українського суспільства. Насамперед ці процеси найбільш яскраво проявилися серед селянства. У Наддніпрянській Україні на кінець XIX ст. заможні господарства становили близько чверті сільського населення, зосередивши в своїх руках понад 40% усіх селянських земель та понад 50% робочої і продуктивної худоби [93, с. 5].

Змінився і кількісний склад дворян-поміщиків в Україні. У середині XIX ст. кількість поміщиків складала близько 275 тис. чол. Під час проведення реформи 1860-1870-х рр. три чверті з них розпродали свої землі (здебільшого заможним селянам) і перебиралися на постійне місце проживання у міста. Там вони поповнювали лави чиновництва та різних прошарків інтелігенції.

Суттєве місце у соціальній структурі населення та економіки України займає буржуазія – підприємці і торговці. Як свідчать матеріали Всеросійського перепису, понад 100 тис. осіб, які володіли українською

мовою, жили за рахунок прибутків від капіталу, нерухомого майна або займалися торгівлею [93, с. 5]. Насправді ж чисельність таких підприємців у Наддніпрянській Україні була значно більшою, бо багато з них вказали своєю рідною мовою російську. Представникам промислово-торгівельної буржуазії українського походження належали заводи і фабрики, шахти і рудники, банки і торговельні компанії. Проте місцева буржуазія в Україні була далека від національних культурних проектів. Її представники походили переважно з російського дворянства, тобто того соціального стану, який своїм добробутом значною мірою був зобов'язаний російській монархії. Орієнтація підприємців на уряд і російські капітали створювала перешкоди на шляху до усвідомлення національно-територіальної ідеології та економічних переваг господарювання у власній національній державі.

Поряд з економічними чинниками, що сприяли розвитку українського національного руху у 2 пол. XIX ст. необхідно звернути увагу на зміни у соціальній структурі українського суспільства, а саме на збільшення загальної чисельності української інтелігенції.

Сам термін «інтелігенція» з'явився всередині XIX ст. для позначення тієї частини освіченого суспільства, яка тією чи іншою мірою виявляла незгоду з політикою абсолютизму. Слово «інтелігент» у той час мало не стільки соціальний зміст, скільки морально-етичне забарвлення, хоча і вживалося переважно щодо інтелектуалів.

Інтелігенція у соціальному понятті є суспільним формуванням високоосвічених людей, які професійно займаються розумовою діяльністю, в результаті якої створюються матеріальні та духовні цінності. У соціально-психологічному значення поняття «інтелігент» характеризує морально-етичні якості особистості: культуру думки і поведінки, високу людську мораль. делікатність, вольовий характер і т. д. [115, с. 230]. Прогресивна інтелігенція майже завжди розуміла прагнення народу і займала народницькі та ліберальні позиції.

Основним видом діяльності цієї верстви є складна, креативна, розумова праця. Основне призначення інтелігенції – розвиток культури в широкому розумінні цього слова.

До цієї категорії відносимо людей, які професійно займаються розумовою працею, а точніше, за думку дослідників, трьома його видами: інтелектуальною діяльністю, продукт якої стає товаром і має духовну цінність (твори письменників, художників); діяльністю, яка сполучає результат праці з трудовим творчим процесом (праця вчителя, лікаря); розумовою діяльністю, у результаті якої створюються матеріальні цінності [115, с. 230]. Також до інтелігенції відносилися державні службовці та студентство. «Соціально-економічно» інтелігенція відрізнялася від дворян (поміщиків) відсутністю аристократичного «коріння», також, як правило, власності на засоби виробництва, а від робітників і селян тим, що її представники займалися не фізичною, а розумовою працею.

Соціальне середовище, з якого постало перше покоління української інтелігенції, складалося насамперед із дворян, що походили зі старої козацької старшини. Серед них не було багатих впливових вельмож, здатних завдяки своїм контактам легко займати високі посади в імперській бюрократії. Навпаки, вища освіта більшою мірою приваблювала збіднілих дворян, занепадаючі маєтки яких штовхали їх на пошуки інших засобів до існування. Невеличка група таких перших інтелігентів складалася переважно з синів священиків, міщан і козаків. До 1861 р. серед інтелігенції надзвичайно рідко траплялися вихідці з селянства.

За своєю чисельністю інтелігенція в Україні, як і в інших країнах Східної Європи, була дуже невеликою. До 1861 р. Харківський університет закінчили всього 2800 випускників, тоді як новіший і більший університет у Києві випустив близько 1500 вихованців. Із цього маленького середовища добре освічених людей лише невелика частина виявляла заінтересованість в українських справах. Відтак ті, що стали причетними до виховання в

українців почуття національної самобутності, складала крихітний відсоток населення України [22, с. 21].

У другій половині XIX ст. почала формуватися сільська інтелігенція. Основним ресурсом її поповнення були випускники міських гімназій, ліцеїв, учительських семінарій, педагогічних курсів та інших закладів середньої та нижчої середньої освіти, а також особи, які здобували домашню освіту. Освітні контрреформи 1870-1880-х рр. не давали змогу вступити в університети людям, які не мали диплому класичної гімназії. Тому кадри сільської інтелігенції Наддніпрянщини поповнювали переважно ті особи, які закінчували міські училища, гімназії чи духовні семінарії та водночас не могли вступити до університетів у зв'язку з урядовими заборонами або іншими обставинами.

Протягом другої половини XIX ст. інтелігенція остаточно сформувалася в окрему соціальну групу населення з власними професійними ознаками і правами. Основним джерелом поповнення її кількості були вихідці з дворянства та випускники вищих і середніх навчальних закладів.

За переписом 1897 р. в Україні налічувалося приблизно 24 тис. осіб з вищою освітою і приблизно 17 тис. осіб з середньою спеціальною освітою, що загалом складало 41 тис. дипломованих інтелігентів і 0,2% від загальної кількості населення [115, с. 233]. Втім, система вищої освіти не була єдиним джерелом формування інтелігенції, деякі професії на той час не потребували спеціальної освіти. Це стосується категорії домашніх вчителів, частини акторів, художників, літераторів тощо.

За даними перепису можна виділити групи занять, які безпосередньо можна трактувати як такі, що стосуються інтелектуальної діяльності. Це адміністрація, суд і поліція, громадська і станова служба; приватна юридична діяльність; навчальна і виховна діяльність; наука, література, мистецтво; лікарська і санітарна діяльність.

Отже, за вказаними групами занять у січні 1897 р. в Україні загалом нараховувалося (без членів родин) 125,8 тис. чоловік. У порівнянні із

загальною кількістю населення це становило 0,5%. Частка інтелігенції Російської імперії, зосереджена в Україні, була досить високою: наприкінці XIX ст. тут працювало 22,7% усіх вчителів, 19% медичних працівників, 22,5% адвокатів і нотаріусів, 13,6% діячів науки, літератури, мистецтва [115, с. 234]. У той же час відомий дослідник В. Сарбей зазначає, що прошарок саме української інтелігенції налічував не більше 15 тис. осіб [92, с.176]. Загалом на основі перепису 1897 р., представників інтелігенції (без членів родин) на Правобережній нараховувалося лише 48 тис. 40 осіб. В порівнянні з іншими соціальними верствами, загальна кількість представників інтелігенції була невеликою [115, с. 235].

Незважаючи на свою нечисельність, інтелігенція відіграла помітну роль у суспільному житті краю. Саме їй належала головна роль у відродженні національної самосвідомості українського народу. Це не було випадковістю. Адже ті сфери культури, в яких вона була представлена, мали глобальний резонанс і зумовлювали значення та пріоритет національної ідентичності, що робило її творцем національної свідомості. Саме інтелігенти вперше задалися питанням про свою національну ідентичність. Це дозволяло їм допомагати пройти цей нелегкий шлях самоусвідомлення іншим верствам населення [64, с. 214].

Процес українського націєтворення у XIX ст. безпосередньо пов'язаний з діяльністю інтелігенції, яка стала носієм нових суспільних та національних ідеалів.

Висунення інтелігенції як рушійної сили українського суспільства у XIX ст. не було якимось виключним явищем. Усі тогочасні так звані неісторичні народи, що втратили свою державність і перебували у складі імперій, розбудовувалися як нації у час модернізаційного штурму переважно інтелектуальними і організаційними зусиллями інтелігенції. Вона скрізь поставала як соціальний феномен цивілізаційного характеру. На відміну від формування пролетаріату і буржуазії, яке відбувається на основі природно органічного включення людей у соціальні умови відносин власності й поділу

праці, формування інтелігенції залежить ще й від самоусвідомлення, акту власного вибору. Її представники, маючи ширший культурно-освітній багаж, розглядали суспільство не з позицій специфічних станових інтересів дворянства, духовенства, буржуазії, селянства чи пересічного городянина, а трактували його як цілісність. Новизна інтелігенції на новому історичному етапі полягала в намаганні кардинально трансформувати тогочасні суспільно-політичні та економічні відносини. Саме інтелігенція у своєму середовищі в усіх країнах світу, і в Європі, і в Україні витворила упродовж ХІХ ст. концепцію існування нації і народів, спираючись на таке стабільне підґрунтя суспільства, як національна мова, національна культура, відтворена в письменстві та в історичних дослідженнях.

На відміну від інших європейських народів, що втратили чи не мали своєї державності у ХІХ ст., але зберегли свою стару легітимну політичну еліту в шляхетсько-дворянському середовищі, українські інтелектуали були позбавлені цього. На кінець ХVІІІ ст. у зв'язку з ліквідацією Гетьманщини український народ втратив не тільки свою державу, а й свою еліту, яка денаціоналувалася, зросійщувалася і вливалася в лави російських панівних верств. Через це колишня українська еліта, що виходила зі шляхетсько-аристократичних верств, перестала бути провідником державницьких ідей. Тим самим вона, за висловом І. Лисяка-Рудницького, знизилася український народ до рівня «аморфної етнографічної маси» [65, с. 235]. Відтак представники української інтелігенції не мали підтримки серед національної політичної еліти, а відтак і суттєвої підтримки серед вищих верств українського суспільства.

Необхідно зазначити, що українські інтелектуали знаходилися під значним впливом ідеологічних течій російського суспільства і переймалися проблемами загальноросійської демократії. З іншого боку, вони постійно відчували тиск польсько-шляхетського визвольного руху і змушені були протиставляти зазіханню польських патріотів на українські землі та український народ як на окрему етнічну спільноту. Відтак вони розуміли, що

мають знайти власну модель суспільного розвитку і виробити власні державницькі ідеали.

У XIX ст. територія сучасної України певною мірою перетворилася в об'єкт справжньої термінологічної війни між польськими та російськими вищими верствами суспільства. Складність до того ж полягала ще і в тому, що російська демократія у своїй більшості вважала за непотрібне для українців окремішне культурне і тим більше державницьке існування. Вона намагалася залучити українських інтелектуалів до своєї боротьби за оновлення Росії. Польські ж патріоти, зі свого боку, сподівалися на дієву допомогу жителів Малоросії у справі відновлення своєї держави, але при цьому обіцяли нижчим верствам лише «батьківську любов» польського панства, а інтелігенції – визнати їх польську належність [46].

У цій ситуації перед українським суспільством постала проблема: остаточно асимілюватися у загальноросійську чи польську нації або утвердитися як окрема національна ідентичність. Тож українським суспільним діячам доводилося самим створювати основи для постановки власної національної держави.

Передусім необхідне було науково-теоретичне та ідеологічне обґрунтування правомірності існування руху українських інтелектуалів і обґрунтування руху, спрямованого на визнання національних претензій та інтересів народу, що заселяв землі між Дніпром, Бугом, Дністром аж до Дунаю.

З середини XIX ст. інтелектуальна еліта українства почала формулювати власний національний проект. Наголошуючи на мовних, етнокультурних і ментальних відмінностях українців від росіян та поляків, у виробленні «українського проекту» національного відродження українські діячі спиралися на духовну спадщину вітчизняних демократичних традицій часів козаччини і Гетьманщини, традицій філософсько-просвітницької думки XVIII ст. та на народну ідею. Крім того, значним ідейним підґрунтям були державницькі ідеї, вироблені діячами Кирило-Мефодіївського товариства.

Тому українські демократи середини XIX ст. звернули увагу передусім на народ – селянські маси.

Саме селянство, на думку української інтелігенції, як зазначає С. Світленко, в переважній більшості зберегло не тільки етногенетичну специфіку, національну мову, а й було «живим носієм і охоронцем генофонду свого народу» [95, с. 11].

Усвідомлення українською інтелігенцією своєї етногенетичної спорідненості із селянством, усвідомлення й розуміння себе як частини народу і заява про це в наукових, публіцистичних творах практично знаменувала початок народження модерної нації.

2.2. Громадівський рух в Україні: заснування, діяльність, склад

У другій половині XIX ст. відбуваються суттєві зміни у соціально-економічній, суспільній та культурній сферах життя українського суспільства. Розвиток суспільних інституцій, освітянських і наукових осередків сприяв активізації національного українського руху. На фоні буржуазних рухів у країнах Європи зароджувалися ліберальні погляди серед прогресивної частини представників української інтелігенції. Національні та соціальні орієнтири, що пробудилися поміж представників прогресивної соціальної еліти на середину XIX ст., зумовили появу неформальних інтелектуальних осередків. Центрами формування національно свідомої еліти, представники якої стояли біля витоків процесу національного становлення, теоретично розробляли національну ідею, своєю активною практичною діяльністю сприяли її пробудженню та визріванню у свідомості українців, стало університетське середовище. Саме тут створюються суспільні об'єднання – громади.

Громади – це напівлегальні осередки демократично й патріотично орієнтованої інтелігенції та найбільш соціально активних і свідомих

студентів, учнівської молоді. Вони утворилися в кінці 1860 - на початку 1861-го років у Петербурзі, а також Києві, Полтаві, Харкові, Одесі, Чернігові та інших містах Наддніпрянської України. Позиціонуючи себе як аполітичні та недержавні групи, громади через культурницьку діяльність сприяли формуванню національної свідомості українців.

У становленні громадівського руху велику роль відіграла Петербурзька громада, до складу якої входили колишні кирило-мефодіївці. У Наддніпрянській Україні провідну роль координатора і організатора громадівського руху взяла на себе Київська громада. Цьому сприяло її місцезнаходження, концентрація наукових сил, кількісний та якісний склад членів організації.

Важливим питанням в історії громадівського руху є час виникнення громад у Наддніпрянській Україні і, насамперед, найбільшої з них – Київської.

Більшість дослідників сходяться на думці, що заснування Київської громади припадає на період кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. На жаль, у спогадах діячів самої громади ніде не згадується конкретної дати або хоча б року її заснування. Зокрема, В. Антонович вказує на те, що «після розриву з польською корпорацією ми вирішили прилучитися до української громади, котра вже існувала, а також завести правильні стосунки з редакцією «Основи». Це може відноситися або ж до кінця 1860 р., або ж до початку 1861. Ще один учасник Київської громади М. Драгоманов говорить спершу про студентські кружки і додає, що українофільські кружки «в 1862 р. злились у велику громаду душ в 250-300» [6, с. 157]. Ще один громадівець С. Стороженко з цього питання у своїх спогадах пише: «В. Антонович, К. Михальсук, Борис Познанський, Тадеуш Рильський – ще наприкінці 50-х років XIX віку утворили свою «Українську громаду» [18, с. 167].

Один з перших дослідників громадівського В. Міяковський вказує, що з так званих хлопоманів «дальнейшей еволюцией выделилася «Украинская Громада» і пов'язує фактичну появу Київської громади з публічним

виступом перших її учасників В. Антоновича та О. Стоянова на перепохованні Т. Шевченка у Каневі в травні 1861 р. Г. Житецький відносить початок заснування громади у Києві не раніше 1860 року: «У 1860 і на початку 1861 року в Києві вже існували гуртки, але Громади не було. Загальну назву «Громади» іноді уживало для себе новостворене товариство, що з ним усе більше зближуються колишні польські гмінчики, – «хлопомани» по тогочасному польському прозванню» [9].

М. Антонович на основі аналізу праць істориків першої третини ХХ ст. та спогадів діячів громад припускає, що Київська українська громада існувала задовго до 1861 р. Зокрема, він вказує: «ми можемо лише припустити, що ця Громада існувала вже принаймні влітку 1859 р., хоч і вела скромніше працю, ніж у 1861-1862 рр.» [20, с. 35].

Відомий вітчизняний дослідник В. Сарбей щодо цього питання зазначає, що наприкінці 50-х років ХІХ ст. студенти Київського університету утворили таємний гурток «хлопоманів», назвавши себе «українофілами». На рубежі 1860-1861 років цей гурток припинив своє існування з ініціативи самих же учасників. На його основі було створено нове товариство «Українську громаду», легальна робота членів якої була зосереджена у недільних школах [92, с. 193].

Отже, незважаючи на те, що одностайної відповіді щодо дати появи Київської громади немає, яскравим доказом її існування були проводи тіла Т. Шевченка у Києві 6-7 травня 1861 р. Відтак дата 1861 р. увійшла в історію як дата заснування громад в Україні.

Проте питання щодо часу заснування громад в інших українських містах також до кінця не зняте. Датою заснування Чернігівської громади традиційно вважається 1861 р. Проте, на думку М. Антоновича, якщо заснування Чернігівської громади пов'язати з приїздом на посаду до Чернігова С. Носа у жовтні 1858 р., то розгортання її діяльності можна віднести або на кінець 1858 р. або на початок 1859 р. Підставою пов'язувати

приїзд С. Носа з постановом громади є те, що саме він був душею Чернігівської громади [20, с. 34].

Про час утворення Полтавської громади існують свідчення її члена О.Я. Кониського. У другому томі своєї монографії про Шевченка О. Кониський твердить, що першою українською громадою була Полтавська, бо вона існувала вже у 1858 р. [20, с. 34].

Менше інформації є про час заснування Харківської громади, Г. Житецький стверджує, що вона існувала від кінця 1858 р.: «З кінця 50-х років Потебня приятелював з гуртком харківських студентів, переконаних українців» і називає у цьому зв'язку дев'ять відомих членів Харківської громади [9]. П. Єфіменко, який від 1858 р. у Харкові не жив, пише, що українські кружки в Харкові постали знов 1861-62 рр., підтверджуючи свідчення Г. Житецького [20, с. 34].

У першій половині 1870-х років була утворена друга за чисельністю Одеська громада.

Історія Єлисаветградської громади бере початок з «Товариства розповсюдження ремесел і грамотності», яке було організовано у першій половині 1860-х років народником М. Федоровським. Остаточне ж оформлення Єлисаветської громади відбулося у 1878 р., коли до міста переїхав учасник Київської громади П. Михалевич [109, с. 124].

Учасники громад належали здебільшого до опозиційної частини «середнього» класу тодішнього суспільства і не відзначалися багаточисельністю відносно загальної кількості населення. Так, київська громада, яка першою утворилася на території Наддніпрянської України і була найчисельніша за складом налічувала 250-300 постійних учасників та симпатиків. Водночас полтавська, харківська та чернігівська українські громади об'єднували ще приблизно 50-60 чоловік. Громада в Одесі налічувала близько 100 осіб. В цілому загальна кількість активних учасників українського громадського руху перших пореформених десятиліть, за підрахунками С. Світленка, одночасно не перевищувала кількох сотень осіб

[95, с. 10]. При цьому багато з громадівців приймали участь у кількох об'єднаннях, зокрема і в інших громадах – Петербурзькій, Харківській, Одеській, Полтавській, Чернігівській, Єлисаветградській. Разом з персональним складом українські громади створили численні структурні елементи – гуртки, наукові товариства, редакції часописів та газет, літературні, художні, мистецькі об'єднання, педагогічні установи тощо. Впродовж різних етапів формування громад всі ці структурні об'єднання сприяли культурному, науковому та ідеологічному розвитку нації.

До складу громад входили педагоги, лікарі, письменники, науковці, діячі культури, державні службовці та ін. Зокрема, членами Київської громади були історики В. Антонович і М. Драгоманов, філологи П. Житецький і К. Михальчук, етнографи і фольклористи П. Чубинський, Ф. Вовк, І. Радченко, О. Русов, економіст Т. Рильський, правознавець О. Кістяківський, письменники І. Нечуй-Левицький, О. Кониський, М. Старицький, композитор М. Лисенко, Б. Познанський, О. Стоянов та ін., Харківської – педагоги В. Гнилосиров, Д. Пильчиков, етнограф П. Єфименко, письменник і перекладач М. Лободовський, поет і драматург В. Мова, філолог О. Потебня, правник А. Шиманович, П. Лобо, Ф. Павловський, Д. Оробченко, І. Нордега та ін.; Полтавської – педагоги О. Кониський, Д. Пильчиков, О. Стронін, В. Лобода, В. Кулик, Є. Милорадович, В. Трунов та ін., до Чернігівської громади входили письменник Л. Глібов, фольклорист О. Маркович, лікар і етнограф С. Ніс, О. Тищинський, Д. Лавріненко, М. Вербицький, О. Білозерський, О. Лазаревський та ін.; членами Одеської громади були педагоги Л. Смоленський, М. Климович, О. Андрієвський, М. Ковалевський, поет і перекладач, композитор П. Ніщинський, бібліограф і етнограф М. Комаров, етнограф і статистик Є. Борисов, історик літератури, мовознавець Д. Овсянико-Куликовський, М. Боровський, В. Мальований та ін.; Єлисаветградської – лікар О. Михалевич, письменник і драматург І. Карпенко-Карий, почасти театральні діячі М. Кропивницький, М. Садовський, О. Волошин, Ф. Василевський, Д. Маркович та ін. Слід

зауважити, що у різний час відомі діячі входили до складу інших українських громад.

Щодо якісного складу громад, то безпосередній учасник київської громади О. Михалевич зазначав, що більшість громадівців мала українське коріння (їх батьки «жили по селах України»); за своїм походженням вони «були сини православних батюшок, сільської інтелігенції й селян. Нахил до українства був у них вроджений, з дитячих літ. Книжні принципи дали тільки теоретичну наукову основу їх симпатіям»; дослідження всіх проявів народного життя, потреб народу були для них «не модою, а якоюсь душевною потребою. Хто знущався над українцем, той був наче їх особистий ворог» [83, с. 53].

Щодо соціального статусу учасників громад, то його можна простежити за даними Г. Житецького щодо складу київської громади: «...в Громаді були представники всіх класів суспільства – козацтва та селянства, духівництва, діти службовців, землевласників, комерсантів, без великої переваги будь-якого стану; були й не-Українці, серед них – Поляки, Євреї, тощо. Щодо місцевості походження переважали Полтавці та Чернігівці над Правобережцями; щодо віку – це була молодь від 17 до 29 років, здебільшого, студентство» [9]. Наголошуючи на становій, майновій, етнічній диференціації, вказуючи на інтернаціональний склад Старої Київської громади, дослідник зазначає: «Об'єднувала їх одна національна українська ідея на демократичному ґрунті, об'єднували спільні симпатії і антипатії, одна загальна течія відродженої і натхненої віри в українську народню самостійність, любов до рідного краю і люду» [9]. Ці свідчення можна віднести до усіх членів громад Наддніпрянської України.

Громадівці мали широкі прогресивні демократичні думки щодо національних, соціальних, політичних питань, але, згідно зі спогадами М. Драгоманова, «деталі політичних і соціальних бажань українців були тоді дуже різноманітні і не зовсім виразні» [5, с. 119]. Серед них, вказував він, були такі, хто виношував думки про те, щоб «підняти чорноробів, вигнати

усяке панство й начальство з України й поставити на ній вільну козацько-мужицьку державу або хоч повернути таку свою волю, яку мала Україна в Московському царстві за часи гетьманів» [7]. Але «більшість не була такою радикальною й захоплювалася літературними та національно-художніми справами, а також педагогічними, бо всі українці стояли за народну мову в школах» [5, с. 119]. Проте державницькі позиції меншості не втілювалися в конкретних практичних діях, не були покладені в основу якогось статуту чи програми. Поміркована частина громадівців обмежувалася вимогами культурно-національної автономії.

Метою своєї діяльності громади ставили формування національної свідомості й самосвідомості українського народу, пробудження його національної гідності через залучення до здобутків насамперед української, а потім і світової культури шляхом навчання грамоти, рідної мови, читання, математики, історії, народної культури, прилучення до книги, театру та ін. Про провідне місце культурницької роботи в діяльності громадівців зауважував і М. Драгоманов, наголошуючи: «Головне наше діло – культурне й літературне», поки не буде вироблено «лексикона і граматики», видано пам'яток мови українського народу, написано його історії тощо, «доти мусимо сидіти, посипавши попелом голову, у політику не лізти, прокламацій не писати» [58, с. 76].

Громадівців об'єднувала любов до України, її мови, культури, історії. Г. Житецький з цього приводу констатував наступне: «об'єднувала їх одна національна українська ідея на демократичному ґрунті, ...одна загальна течія відродженої і натхненої віри в українську самостійність, любов до рідного краю і люду» [9].

Громадівці були прихильниками національної ідеї, але не підносили її до рівня національного шовінізму. Їхнє українолюбство не мало у своїй основі ідеї національної винятковості. Член київської громади П. Житецький пояснював: «В питаннях національних ми не йшли далі тої мети, котра визначається потребою самооборони. Дуже гидкий нам був як польський, так

і московський націоналізм з інстинктом державного насильства» [9]. Вони були переконані, що український народ рівноправний серед інших, він має свою мову, історію, культуру і тільки йому притаманний народний характер. Шляхом підвищення його культурного й освітнього рівня, вони прагнули піднести народ до рівня розвинених народів Європи.

У розвитку кийвської громади і загалом громадівського руху дослідники виділяють три основні етапи: 60-ті роки XIX ст.; 70-ті роки XIX ст.; 80–90-ті роки XIX ст. [49; 58].

Зазначені етапи безпосередньо пов'язані з суспільно-політичними настроями, що визначили характер діалогу між національно-свідомою елітою та владою Російської імперії.

Поширення освіти і культури в Україні було основним напрямком діяльності переважної більшості громадівців Наддніпрянської України 1860-х роках. Відсутність шкіл, учителів, підручників, чужа мова викладання гальмували розвиток освіти українського народу. Тому першочерговою справою громади вважали розвиток народної освіти. За ініціативи громадівців відкривалися недільні школи в Києві, Полтаві, Чернігові та інших містах і містечках, які призначалися для ремісничої молоді, міщан та простих робітників. Працюючи вчителями у таких школах, громадівці зіткнулися з цілим спектром не лише освітніх, а й суспільно-політичних проблем. Частина громадівців при цьому виходила з позицій національно-політичної точки зору, усвідомлюючи окремішність і самобутність української мови, частина – з унітарної і демократичної точки зору – «потреби дати простому народу освіту в найпрístupнішій для нього формі та дати йому можливість розуміти й боронити свої права, дані йому законами» [8]. Основними напрямками педагогічної діяльності громадівців у цей період були опікування роботою недільних шкіл, звернення до влади з проханнями на дозвіл впровадження української мови у початкових класах, підготовка та видання українських підручників та їх апробація у школах тощо. Особливо активну педагогічну діяльність проводили полтавські та кийвські

громадівців. У цей період запроваджується така нова форма організації просвітництва серед населення як народні читання (публічні лекції).

Чернігівська громада відіграла велику роль у виданні газети «Черниговский листок», ініціатором заснування, редактором та найдіяльнішим співробітником якої був Л. Глібов. За період з липня 1861 р. по серпень 1863 р. було видано 61 номер. Завданням газети було «надати можливість місцевим жителям мати свій друкований орган громадського життя і діяльності», здійснити «всебічне й неупереджене дослідження українського краю і українського народу та усвідомлення його потреб», передусім Чернігівщини. У ній друкувалися матеріали з історії України, української етнографії, бібліографії, українського мовознавства, мистецтва та художні твори [58, с. 58]. Особливо актуальними на той час були статті, присвячені обґрунтуванню необхідності вироблення загальноприйнятого українського правопису та матеріали, в яких обґрунтовувалася вимога запровадження української мови в початкові класи. Саме у цей період за короткий проміжок часу створюються унікальні пам'ятки української національної культури, зокрема, «Букварь Южнорусский» Т. Шевченка, «ГраMATка» П. Куліша, «Українська абетка» М. Гатцука, «Домашня наука» К. Шейковського.

Новий сплеск активності Київської громади і всього громадівського руху припадає на 70-ті роки, він був пов'язаний із тимчасовою лібералізацією політики царського уряду стосовно культурницької діяльності української інтелігенції. У ці роки громадівці зосередили увагу на вивченні історичного минулого українського народу з метою обґрунтування самобутності його культурних та етнографічних традицій. Найбільш інтенсивно тривала робота по збиранню й опрацюванню матеріалів з української етнографії. На цей період припало створення Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, який відіграв значну роль у розвитку українознавства, об'єднавши навколо себе видатних науковців, учасників громадівського руху та легалізувавши їх діяльність. За час свого існування

Південно-Західний відділ, головно зусиллями громадівців встиг здійснити значний обсяг роботи: залучити до етнографічно-статистичного вивчення України широке коло людей; підготувати до друку і видати сім томів «Трудов этнографическо-статистической экспедиции», створити етнографічно-географічний музей і бібліотеку, здійснити одноденний перепис населення у Києві, видати серію науково-популярних творів та популярних масових книжок-метеликів для народу та ін.

З літа 1874 по літо 1875 рр. громадівці В. Антонович, В. Беренштам, Ф. Волков, М. Драгоманов, П. Житецький, О. Русов, П. Чубинський та ін. стали членами редакції газети «Киевский телеграф». На початку 1875 р. було проголошено, що «Киевский телеграф» буде приділяти значну увагу потребам народу. На сторінках газети обговорювалися актуальні питання соціального та економічного життя народу: оцінка реформи 1861 р., тяжке становище селянства, стан здоров'я сільського населення, пропозиції щодо змін податкової системи, вимоги дострокового кредиту для селян, матеріальне становище робітників на підприємствах, детальні звіти про засідання усіх існуючих у Києві міських, вчених, промислових і благодійних товариств тощо [20, с. 63].

У 1880-1890-х роках громадівці здійснювали свою діяльність у межах тодішніх легальних можливостей. Одним з найважливіших напрямків діяльності Київської громади стало утримання, видання і розповсюдження журналу «Киевская старина» [59, с. 138]. Журнал став центром українознавчих досліджень та гуртування національно свідомої інтелігенції. Формування програми журналу та його змісту здійснювали відомі громадівці Б. Антонович, О. Лазаревський, П. Житецький, О. Левицький, Ф. Лебединцев, В. Науменко та ін. На сторінках журналу розміщувалися наукові дослідження та джерельні публікації, історичні документи – універсали, накази, реєстри, ордери та мемуарна література (щоденники, записки мандрівників тощо), які відображали історію України XVII – XIX ст. У виданні висвітлювалися проблеми історичного розвитку українського народу, а також етнографії,

археології, фольклористики. Із середини 1890-х років редакція «Киевской старины» розгорнула велику культурно-просвітницьку роботу, розповсюджувала українські книжки серед народу, засновувала народні читальні, організувала українську друкарню та українську книгарню. Поступово журнал перетворювався з науково-історичного у науково-публіцистичний орган.

У ці роки, окрім видавничої діяльності, громадівці працюють над створенням українського словника і правопису під керівництвом відомого філолога П. Житецького

Світоглядні цінності й переконання громадівців упродовж всієї діяльності змінювались, розвивались. Якщо на початку діяльності Громад їхня ідеологія мала загальний культурологічний, просвітницький характер, то, починаючи з 70-х років, поряд з прихильниками культурно-просвітницької діяльності (ліберали: В.Антонович, П.Житецький, О.Кістяківський, П.Чубинський, О.Кониський та ін.) існувало крило прихильників політичної боротьби (радикали: М.Драгоманов, Ф.Волков, М.Ковалевський, С.Подолінський та ін.) [84, с. 186].

Друга половина 90-х років XIX ст. характеризувалася зростанням і радикалізацією молодіжного національно-визвольного руху. У 1897 р. за ініціативою В. Антоновича і О. Кониського у Києві було скликано з'їзд представників українських громад з різних міст України, на якому було створено загальну українську безпартійну демократичну організацію. Метою діяльності цього об'єднання української інтелігенції мала стати широка громадська культурно-просвітницька діяльність, зміцнення та піднесення українського національного руху. У 1904 р. Об'єднання перетворилося на Українську радикально-демократичну партію, яка представляла інтереси поміркованих та ліберальних елементів українського суспільства.

2.3. Народолобство як головна ідейна засада діяльності української інтелігенції 2 половини XIX ст.

Українські громади об'єднали навколо себе кращих представників української інтелігенції, спрямувавши свою діяльність на відродження духовних засад українства, піднесення національної ідеї, формування національної свідомості. Головною ідейною засадою своєї діяльності громадівці називали народолобство.

Термін «українські народолобці» виникає у середовищі демократичного українства на початку 1860-х рр. і вживається як самоназва учасників вітчизняного демократичного руху. Вперше це поняття було вжито публічно у листі представників Київської Старої громади до «братів галичан» від 21 червня 1862 р., який був надрукований у львівському часописі «Слово». Київські громадівці писали: «...На перший раз напишемо вам, милі Братя, про наш побут, про те, як життя у нас складається, які препони зустрічаються народному ділу, хто йому стає в заемогу, та яку межу проклали досі перед собою Українські народолобці». Автори листа констатували, що «народолобці складають в кожному городе свою громаду, удержують меж собою стосунки і заклали собі скрізь одинакову мету: розвить свой народ на початках народних» [96, с. 41]. Терміни «українські народолобці», «народолобці» використовуються в листі київських громадівців до однодумців з Галичини невипадково й неодноразово. Безумовно, це були самоназви учасників українського демократичного руху не лише Києва, а й інших міст Наддніпрянщини.

Багато даних щодо термінологічного аналізу понять «українське народолобство», «народолобство» міститься в публіцистичній полеміці Б. Грінченка і М. Драгоманова 1892-1893 рр.. Зокрема, Б. Грінченко у «Листах з України Наддніпрянської» наводить класифікацію патріотичної частини української інтелігенції в Росії.

За Б. Д. Грінченком, першу групу української патріотичної інтелігенції становлять «формальні націоналісти» («українофіли»), які «виявляють прихильність до всього вкраїнського: до вкраїнської мови, до вкраїнської літератури, навіть до вкраїнської одежі, – але й тільки. Ніякої позитивної праці від них сподіватися нема чого, – пояснює далі Б. Д. Грінченко, – бо позитивна вкраїнська праця можлива в нас тільки на народолюбній основі, а в цих людей перше стоїть націоналізм, а народолюбство – так собі» [3, с. 102].

До другої групи Б. Д. Грінченко відносить «радикалів». «Ся групка, – проповідує любов до народу, говорить про працю для нього і має соціалістичний колір. Опріч того соціалістичного кольору (що багатьох дуже вражає), народолюбні ідеї в сієї групи такі, що до них буде прихильний всякий народолюбець. Але, на превеликий жаль, і ся партійка багато говорить і мало робить або й зовсім не робить» [3, с. 103].

Третю групу, що вийшла з першої («українофільської»), Б.Грінченко називає «свідомими вкраїнськими націоналами-народолюбцями», які «вважають русько-вкраїнську націю за націю самостійну, що має всі права, які звичайно повинна мати нація, – себто: права порядкувати по-своєму в своїй землі в справах просвітній, культурній, економічній, соціальній та політичній. ...Уже з самої любові до рідного краю та до рідного народу мусять українські націонали-народолюбці з усієї сили дбати про те, щоб підняти наш робочий простолюд сільський та міський з його економічного занепаду і поставити його в таке економічне становище, щоб він міг уживати свій час не на саму щоденну важку працю за шматок хліба, а й освічуватись, виробляючи в собі національне самопізнання» [3, с. 105].

Як бачимо, за класифікацією Б. Грінченка, українське народолюбство як система світоглядних цінностей було різною мірою притаманне усім групам вітчизняного національного руху і стало тим чинником, що дозволяє

поставити досить різні угруповання опозиційного українства в один типологічний ряд.

М. Драгоманов у «Листах на Наддніпрянську Україну» опоненту Б. Грінченку позначає демократичне українство різноманітними термінами, серед яких використовує й такі, як «народолюбець», «українські націоналі-народолюбці», «національно-народолюбна» «партія», «група» тощо [3, с. 193, 202, 204, 205].

Назва «народолюбці» була органічною для діячів українського визвольного руху, цей термін часто вживається у листуваннях членів громад, у мемуарних матеріалах учасників визвольного руху, зокрема, П. Єфіменка, О. Кістяківського, М. Драгоманова та ін.

Поряд з поняттями «українські народолюбці», «українське народолюбство» для ідентифікації вітчизняного національного руху пореформеної доби використовувались й інші терміни. З початку 1860-хрр. синонімічними назвами українських «народолюбців», «народолюбства» стали такі поняття, як «хлопомани», «хлопоманія». Однією з поширених самоназв діячів українського національного руху пореформеної доби стали терміни «громадівці», «громадівство».

М. Драгоманов у своїх працях неодноразово використовує термін «українські громадівці», розкриваючи його зміст. Аналіз цих місць творчої спадщини видатного мислителя переконує, що поняття «українські громадівці» є близьким, але не тотожним терміну «українські народолюбці», оскільки останній дещо ширший. По-перше, М. Драгоманов вкладає в термін «українське громадівство» соціалістичний зміст і відокремлює його від інших груп в українському національному русі. По-друге, «українські громадівці», за М. П. Драгомановим, мають виступати «серед наших селян, цих безперечних українців, приміром європейських городян» [94, с. 44]. Отже, поняття «українські громадівці» репрезентувало лише частину демократичного українства як в організаційному, так і в ідеологічному вимірі.

На початку ХХ ст. М. Грушевський, П. Єфименко та інші представники вітчизняної історіографії вживали у своїх працях терміни «українське народництво», хоча поряд використовували й інші назви – «народолюбець», «народолюбці», «народолюбна», «народолюбство» тощо. Поступово поняття «українське народництво» утвердилось в історіографії першої третини ХХ ст. [94, с. 46]. Поняття ж «народолюбство» не дістало широкого вжитку в історіографії.

Останнім часом термін «народолюбці» починає повертатися із забуття. Сучасний дослідник з української діаспори Л. Винар додержується термінологічної розмаїтості, використовуючи паралельно такі поняття, як «українські народники», «українські народовці», «українські народолюбці», «українолюбці» та «хлопомани».

Вагомі дослідження значення термінів «громадівці», «русинофіли», «українолюбці», «українофіли», «українські народовці», «українські народолюбці», «українці», «українські хлопомани», «хохломени», «українські соціалісти-федерелісти» тощо здійснив С. Світленко. На його думку, усі ці назви відбивають одне й те ж саме історичне явище, хоча є різними за походженням, рівнем автентичності, вірогідності та репрезентативності, тому їх можна об'єднати узагальнювальним поняттям – «українське народолюбство», яке впродовж кількох десятиліть слугувало однією з найпоширеніших самоназв демократичного українства.

Отже, народолюбці – це діячі опозиційного суспільного руху патріотичної інтелігенції, студентства й учнівської молоді, які об'єднувалися національно-демократичною спрямованістю свого світогляду та поділяли ідею українського національно-культурного відродження. Народолюбці були прихильниками «народної ідеї», «народної справи», «друзями народу», розуміючи під останнім насамперед найчисленніший стан-клас суспільства – селянство.

Народолюбство громадівців зумовлювалося не тільки тим, що селянство становило 9/10 населення України, а значною мірою їхніми

морально-етичними переконаннями. Любов до простого народу породжувала велику віру в його творчі сили і це стало морально-психологічною основою народолюбства діячів українських громад. Природа такого глибокого емоційного стану досить складна. З одного боку, її походження лежить в щирій патріотичній позиції кращих представників української інтелігенції, які вважали своїм громадянським обов'язком віддати борг народові. З іншого боку, гасло народолюбців «праця для народу і в ім'я народу» зумовлювалося тим, що в селянині – жертві тодішнього суспільного ладу – вони «бачили насправді неіснуючі чесноти», перебільшували рівень його самосвідомості. Така ідеалізація простого народу мала в своїй основі як ідеї романтизму, так і соціальну відчуженість інтелігенції від народних мас [95, с. 11].

Ідеологія та практична діяльність українських народолюбців ґрунтувалася на демократичних ідеалах свободи, рівності та братерства. Діячі українського громадівського руху розглядали демократизм як фундаментальну основу свого світогляду. Свободолюбство українських громадівців базувалося на глибоко демократичних поглядах, що відбували по суті ліберальну настанову на повагу гідності, соціально-економічних та політичних прав людей, а також турботу про їх благополуччя й всебічний розвиток. Ці світоглядні цінності породжували, насамперед, антикріпосницьку спрямованість ідеології.

Упродовж тривалого часу органічним явищем практичної діяльності українських громадівців-народолюбців стало «ходіння в народ». Воно ставило на меті злиття інтелігентних кіл з народом, здебільшого селянством, служило привабливим засобом популяризації серед простого люду демократичних ідеалів свободи, рівності, братерства.

Ще однією фундаментальною особливістю ідеології українських громадівців стало українолюбство. Ця сукупність світоглядних цінностей, яка виникла глибоко закономірно за умов формування української нації – етнічної спільноти, що має певну територію, антропологічні типи, мову,

національний характер, соціально-економічний спосіб життя, духовну культуру та історичну долю. Морально-психологічною основою українолюбства є щирий патріотизм, який відбивається в любові до батьківщини – України, у прагненні працювати в ім'я її інтересів.

На думку В. Антоновича, першопричиною виникнення «українофільства» стала увага інтелігенції на селянське середовище, а переконання українофілів ґрунтуються «на можливому всебічному вивченні свого народу» [1, с. 144].

Українолюбство було наповнене насамперед національно-культурницьким змістом, а національно-культурницька діяльність стала найголовнішим пріоритетом громадивців 1850-1860 рр.

Аполітичне ліберальне культурництво було властиве більшості українських громадивців і повністю відповідало національно-демократичним ідеалам, які відігравали визначну роль у їхньому світогляді. Розуміючи, що український народ опинився на своїй землі у становищі духовного ізгоя, громадивці висунули і прагнули втілити у життя ідею всебічного національно-культурного відродження, яка стала центром їхнього українолюбства. Культурництво стало важливим засобом формування загальнонаціональної самосвідомості. Про це свідчить запис О. Кістяківського: «Я ж думаю про створення українофільства як національної свідомості. Українофілом має бути кожний мешканець Малоросії. Землевласник і домовласник, фабрикант і ремісник, купець і шинкар, священник і вчений, педагог і народний учитель, орендатор і поселянин – усі й кожен має бути свідомим українофілом» [11, с. 455].

Отже, народолюбство стало основною ідейною засадою громадивського руху і проявлялося в культурницькій та просвітницькій діяльності серед українства, розповсюдженні національної ідеї та формуванні національної свідомості.

Висновки до 2 розділу

В другій половині XIX ст. складаються сприятливі умови для активізації націєтворчих процесів. Важливими передумовами цього були наявність етнолінгвістичної території, демографічне зростання та зміни у соціальній структурі населення. Носієм нових суспільних та національних ідеалів стає інтелігенція.

В університетському середовищі утворюються напівлегальні осередки демократичної інтелігенції – громади. Саме громадівці через культурно-просвітницьку діяльність сприяли формуванню національно свідомості українців.

Громадівці називали себе народолюбцями, сповідуючи світоглядні цінності та соціальну практику єднання демократичної інтелігенції з селянством, що ґрунтувалася на гуманістичних і демократичних засадах, та мали на меті національне й культурне відродження селянства.

РОЗДІЛ 3

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДІВЦІВ

3.1. Педагогічна діяльність учасників громад

Поширення освіти і культури в Україні було чи не основним напрямом діяльності переважної більшості всіх українських громадівців. Відсутність шкіл, учителів, підручників, чужа мова викладання - все це гальмувало культурно-освітній розвиток українського народу.

Слід зазначити, що українці відзначалися надзвичайно низьким рівнем освіченості серед народів Російської імперії. Лише 18,9% населення України віком більше 10 років вміли читати, а серед власне українців був ще нижчим – лише 13%, а серед сільського населення неписьменність складала від 91% до 94% населення залежно від губернії [31, с. 61]. Така ситуація склалася після ліквідації українського самоврядування та запровадження особливих імперських порядків, адже за часів Гетьманщини майже кожне село мало свою школу. Зокрема, якщо у 1768 р. в одній із частин Чернігівщини у нараховувалося 134 початкові школи - приблизно одна школа на 768 чоловік, то у 1875 р. у цьому ж регіоні діяло всього лише 52 школи, кожна з яких припадала на 6730 чоловік [31, с. 61].

Погіршення стану освіти пояснювалося декількома причинами. Передусім, російська влада традиційно побоювалася поширення освіти серед селянства, остерігаючись його перетворення на неспокійний соціальний елемент. Крім того, додавалися політичні переслідування, яких зазнали українська мова й українська культура в Російській імперії. Українські діти навчалися незрозумілою для них російською мовою, якою не розмовляли в побуті і це дуже негативно впливало на ефективність навчання в цілому.

Але окрім політичних, існували ще й причини соціального характеру. Сільське життя не передбачало постійного використання навчальних умінь читати і писати, тому навчання не стояло на першому місці серед сімейних

пріоритетів. Український селянин через свою бідність рідко міг дозволити собі купити книжку, а тим більше – підписатися на газету. Природно, що після закінчення початкової школи швидко забували отримані вміння читати і писати. Громадівці розуміли, що неосвіченість мас була значною перешкодою в становленні національної свідомості, тому питання підвищення грамотності населення тим більше у контексті модерних перетворень у Наддніпрянській Україні було досить актуальним. Один із активістів Полтавської Громади О.Я. Кониський у своїх «Спогадах» пише: «У той час був цілковитий брак освіти серед народу, особливо серед кріпаків. Проте наближалось скасування кріпаччини, а разом з ним і набуття звільненими селянами громадянських прав, свідоме користування якими неможливе для маси темної і цілком неосвіченої. Таким чином саме собою постало питання невідкладного й енергійного сприяння народній освіті...» [108, с. 115].

Як зазначалося вище, метою своєї діяльності громади ставили формування національної свідомості й самосвідомості українського народу, пробудження його національної гідності через прилучення до здобутків насамперед української, а потім і світової, культури шляхом навчання грамоти, рідної мови, читання, математики, історії, народної культури, прилучення до книги, театру тощо.

Відповідно до визначеної мети українські Громади виробили основні напрями педагогічної й просвітницької діяльності, провідними з-поміж яких були:

а) освітня діяльність як складова українського культурного процесу, що визначилась у конкретній роботі зі створення громадівцями недільних шкіл, щоденної школи, педагогічної школи, у виданні українських підручників для народних шкіл;

б) видавнича діяльність громад, спрямована на формування національної свідомості українського народу, підпорядкована культурно-просвітницькій і освітній діяльності;

в) наукова у формі етнографічних досліджень, що давало змогу виявити історико-культурні засади розвитку духовності українського народу [85, с. 17].

Серед сучасних дослідників немає усталеної думки щодо першості створення недільних шкіл, які виникали майже одночасно в різних регіонах України. Так, перша недільна школа була відкрита 11 жовтня 1859 р. з дозволу очільника Київського навчального округу М. Пирогова у Києві на Подолі, на розі Костянтинівської та Хоревої вулиць 9/16, у приміщенні Києво-Подільського повітового дворянського училища. У ній навчалося понад 100 учнів віком від семи до тридцяти років [65, с. 104]. Це були кравці і шевці, столяри і малярі, особи без професії. У школі учнів розподіляли по двох класах: для неосвічених та тих, які вже вміли читати. Учителювали у школі переважно студенти Київського університету, письменники і суспільні активісти, найкращі представники тогочасної української інтелігенції: М. Драгоманов, К. Шейковський, М. Старицький та ін. Протягом року в Києві відкрилися ще 6 шкіл, у тому числі й жіноча, заснована викладачами Другої жіночої гімназії.

Перша полтавська недільна школа була відкрита 24 квітня 1860 р. при чоловічій гімназії за ініціативою О. Строніна [4, с. 6]. За свідченням дослідників, перша у Полтаві недільна школа була досить великою, порівняно з недільними школами у Києві, де кількість учнів була у кілька разів меншою. Щодо вікового критерію учнів, відмічаємо, що серед тих, хто бажав навчатися не було строгих вікових обмежень. Зокрема, за віком учні були розподілені таким чином: 6 – 8 років – 138 чоловік; 10 – 12 років – 542; 20 – 30 років – 60; 30 – 40 років – 10; 40 – 50 років – 1 [108, с. 116]. У квітні 1861 р. у Полтаві почала діяти суботня школа під керівництвом О. Кониського, а у вересні того ж року та в січні 1862 р. у місті було відкрито жіночі школи під опікою Є. Милорадович [4, с. 6].

Упродовж 1861–1862 рр. недільні школи виникають й у інших містах і містечках Полтавщини, Харківщини, Чернігівщини та інших губерній

України. Загалом у 1862 р. по усій Україні нараховувалось 274 недільні школи [108, с. 115].

У недільних школах вчителями працювали відомі київські громадівці М. Драгоманов, П. Чубинський, П. Житецький, О. Стоянов, К. Шейковський, О. Лашкевич, Н. Тумасов; полтавські – В. Лобода, Д. Пильчиков, О. Кониський; члени елісаветградської громади О. Волошин, М. Левицький, А. Вержбицький та ін. Розпорядницею жіночих шкіл, заснованих у Полтаві була Є. Милорадович; членами загальної ради, яка керувала організаційною і навчально-методичною роботою у недільних школах Полтави були Є. Милорадович, О. Кониський, Д. Пильчиков, В. Лобода, О. Стронін, В. Горовий.

Недільні школи були не випадковістю, а суспільним явищем, покликаним потребами самого життя. За словами сучасників, саме недільні школи «й могли бути доступні для народу, котрий шість днів на тиждень не вилазив з ярма обов'язкової роботи. Життя владно диктувало саме цей тип шкіл» [65, 164]. Недільні школи – безплатні народно-просвітницькі заклади – були відкриті для усіх бажаючих, незалежно від віку, статі, суспільного становища, національності, соціального походження та віросповідання. Після закінчення недільних шкіл їхні учні, як правило, не отримували ніяких посвідчень.

Недільні школи були відкриті для всіх бажаючих, незалежно від віку, суспільного становища, національності, соціального походження та віросповідання. Сюди приходили діти та дорослі з різним рівнем освітньої підготовки: і такі, що вміли вже читати, і такі, що закінчили курс навчання в парафіяльній школі або повітовому училищі, і такі (їх була більшість), хто не знав жодної літери. Тому учнів розділяли (диференціювали) за віковими категоріями (діти – до 12 років, підлітки – від 12 до 16 років, дорослі – від 16 років) та рівнем загальної освітньої підготовки (неграмотні або неписьменні, напівграмотні або напівписьменні, малограмотні або малописьменні та грамотні або письменні) на групи (гуртки) [84, с. 21 - 22].

Відповідно до правил внутрішнього розпорядку, заняття у недільних школах відбувалися виключно в неділю та святкові дні. Термін навчання визначався чинним освітнім законодавством та статутом кожної недільної школи: у середньому 2-3 роки (у більшості ж випадків цей термін не підлягав будь-яким регламентаціям). Навчальний рік зазвичай тривав з вересня по червень; деякі школи були відкриті і влітку. Кількість навчальних днів протягом року в середньому становила 25-35 (40). Навчальний день тривав 3–4 год. (в основному з 10 до 14 год.) [65, с. 108].

Для управління внутрішнім життям недільної школи створювалася рада (загальні збори), до складу якої входили засновники, а також попечителі і розпорядники, які обиралися засновниками та затверджувалися повітовою і губерньською училищними радами.

Діяльність недільних шкіл базувалася на таких організаційних засадах, як відсутність суворих внутрішніх регламентацій, громадський підхід до управління та планування педагогічного процесу, дотримання основного принципу діяльності - «школа для учнів», створення особливих попечительств з метою турботи про учнів, особлива атмосфера взаємин між членами шкільного колективу, гуманне ставлення до вихованців, спільність інтересів учителя й учня та ін.

Метою діяльності недільних шкіл було не стільки надання систематичних знань, скільки розширення загального освітньо-культурного рівня народу, апелювання до самодіяльності та самоорганізації особистості, до її прагнення самоосвіти, самовиховання та саморозвитку. Завдання недільної школи полягали у прагненні зацікавити та підготувати учнів настільки, щоб вони самі за сприятливих умов змогли учитися самостійно.

У недільних школах учні вивчали загальноосвітні предмети з програми початкових народних училищ: Закон Божий, читання за книгами громадянського та церковного друку, письмо, перші 4 дії арифметики та церковний спів. Але у багатьох недільних школах вивчалася історія, економічні відносини, культура, література, географія, природознавство; за

бажанням учнів в окремих недільних школах викладались основи фізики, хімії, геометрії, мінералогії, іноземних мов, законодавства, елементи вищої математики, педагогіки, психології та ін. [65, с. 109].

Працюючи у недільних школах, громадівці прагнули не лише дати елементарну освіту, а й певною мірою підготувати молодих людей до життя у суспільстві, пробудити у них почуття національної гідності. Необхідно зазначити, що у недільних школах, насамперед, заборонялися фізичні покарання учнів, що було досить дивним для тогочасної традиційної педагогіки.

Представники Громад були просвітниками у суспільстві другої половини XIX ст. а їх освітня система суттєво відрізнялася від тогочасної, котра наголошувала на необхідності однакового стандарту у навченості, мисленні, поглядах і відсутності власних, відмінних від усталених, переконань. Н. Побірченко наголошує, що недільні школи знесли стіну відчуження між школою і життям, пов'язали увесь навчальний матеріал з першочерговими потребами учнів [84, с. 24].

Серед основних завдань, які громадівці ставили перед собою, було одержання дозволу на навчання дітей українською мовою у початковій школі, оскільки саме у цей період учень краще засвоює грамоту рідною мовою. У 1862 р. громадівці Києва, Полтави зверталися до Петербурзького комітету грамотності з проханнями про дозвіл на викладання рідною мовою в народних школах і використанням у них українських підручників. При цьому автори так обґрунтовували свої звернення: учні українці розмовляють рідною мовою, яка має суттєві відмінності від російської, відтак вони не розуміють вчителів, які викладають російською, тому поширювати грамотність серед них слід українською мовою; навчання грамоти російською мовою призводить до появи потворного мовного сурогату – «суржику»; доречніше й справедливніше перекладати книги на місцеву мову, ніж навчати мільйони людей чужою мовою тощо. Також автори просили комітет домогтися офіційного дозволу на запровадження в початкових класах

навчання українською мовою і відповідно на включення в реєстр шкільних підручників для України «Граматки» П. Куліша, букваря О. Строніна [58, с. 29, 51].

З серпня 1861 р. діячі полтавської громади О. Стронін та О. Кониський стали членами Петербурзького комітету грамотності при III-му Відділі Імператорського Вільного економічного товариства, що сприяло налагодженню стосунків діячів українських громад з комітетом. Так, за відношеннями та повідомленнями О. Кониського, на засіданнях комітету грамотності неодноразово розглядалися питання розвитку освіти у Наддніпрянській Україні, зокрема, «про перебіг грамотності в Харківській губернії», «про незадовільний стан кременчуцьких недільних шкіл» тощо [38, с. 65].

У січні 1862 р. Комітет грамотності при Вільному економічному товаристві на засіданні заслухав подання О. Кониського, де зазначалося: «Населення тутешньої місцевості розмовляє мовою, зовсім окремою від великоросійської, а тому з жадобою читає книжки малоруською мовою», але біда в тому, що їх немає; учні недільних шкіл читають російські книги, але не розуміють їхнього змісту; бажано було б доручити українському письменнику, передусім С. Носу, підготувати українською мовою природознавчу книгу і видати її від імені комітету. Підтвердженням цьому є постанова у «Журналі Комітета» за 1862 р.: «...Комітет признал потребность в руководстве на малороссийском языке и в особенности по части естествознания» (дяч, с. 65). Комітет просив підтримати у цій справі Раду імператорського вільно-економічного товариства і давав згоду на підготовку і видання вищевказаного підручника від його імені. Рада імператорського вільно-економічного товариства, поділяючи думку комітету, звернулася до міністра державного майна за дозволом згаданого піклування про введення в Полтавській губернії підручників українською мовою, а саме – граматики Деркача, азбуки для південно-руського краю, складеної за методикою Золотова і граматики Куліша [98, с. 22].

О. Кониський не лише опікувався роботою недільних шкіл, а й обґрунтував своє бачення досконалого підручника для початкового навчання. У 1862 р. О. Кониський видав два підручники для початкової школи, а саме: «Українські прописи» (зразки для писання) та «Арифметика або щотниця для українських шкіл». Підготовлені ним підручники з географії, історії, правознавства не були допущені до друку цензурою. «Арифметика або щотниця», видана завдяки М. Костомарову, уміщувала практичний матеріал, зрозумілий і близький школяреві: задачі «про косарів, баштани, землю і її вимірювання, про борошно, хліб, чумаків, які їздили по сіль» тощо. Також у 1861 р. у Потаві було надруковано «Азбуку по методу Золотова для Южно-Руського края» О. Строніна [4, с. 12].

У 1860 р. Т. Г. Шевченко надіслав до Полтави 1000 примірників свого «Букваря», який тільки-но вийшов друком у Петербурзі. У супровідному листі до громадівця Ф. Л. Ткаченка він просив усі виручені від продажу підручників гроші (по 3 коп. за один примірник) передати на потреби недільних шкіл [84, с. 112].

Громадівці дбали про поширення та популяризацію української книги. Оскільки книги українською мовою не могли потрапити на полиці книгарень, поширювачам доводилося продавати їх на базарах та через різних приватних осіб. У межах Полтавської губернії з січня до жовтня 1861 р. стараннями А. Шиманова, В. Трунова, Д. Пильчикова, О. Строніна, О. Кониського та ін. було продано 12 195 примірників книг. Найбільше їх було поширено у містах: Хоролі - 2476, Зінькові - 1955, Полтаві - 1972 книги. А протягом літа 1861 р. у межах Зміївського повіту учителями повітового училища під керівництвом студента Харківського університету й учасника роботи недільних шкіл П. Лобка було продано 200 примірників Шевченкового «Кобзаря» [38, с. 68].

Громадівці розуміли, що в усвідомлені народу велику роль важить українська книжка. Тому, завдяки їх діяльності, дві полтавські книгарні всякими способами збували літературу, твори українських письменників

продавались великою кількістю, оскільки це були в основному дешеві (3-5 коп.) книжечки.

У недільних школах багато уваги приділялось так званій «позашкільній освіті», яка включала народні лекції й читання творів Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка та російських класиків - О. Пушкіна, О. Некрасова. Полтавські громадівці О. Стронін і Д. Пильчиков організували лекції з історії українського народу, географії та природознавства рідного краю. Так, зокрема М. Гніп зазначав, що Д. Пильчиков, читаючи історію України, подавав її за схемою суцільного історичного процесу, а саме: київська, галицька, а далі литовська доба, об'єднання України з Польщею, козаччина, Богдан Хмельницький, заселення південної України [4, с. 11]. Вивчення творів українських письменників, відомості з української історії, зворушували думку слухача, його свідомість, викликали інтерес до громадських питань.

О. Кониський організував у недільних школах народні читання, які проводилися переважно українською мовою. Щоб селяни краще усвідомили сутність і особливості аграрної реформи 1861 р., він робив спроби перекласти українською «Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності» [38, с. 66].

Успіх недільних шкіл наштовхнув громадівців на думку про те, що необхідно розширювати свою просвітницьку роботу. Саме тому рішенням учбової ради було організовано бібліотеку книг для домашнього читання, яка мала функціонувати на громадських засадах. О. Кониський пригадує: «...ми зрозуміли, що те, що ми даємо учням у школі, не задовольняє ростучої у них потреби освіти. Це і змусило нас організувати бібліотеку, щоб учні мали змогу читати книжку вдома» [108, с. 118].

Питання народної освіти займали помітне місце на сторінках «Чернігівського листка», який виходив протягом трьох років (1861–1863). Уже в першому номері було вміщено огляд стану навчальних закладів, у тому числі й недільних шкіл. Тут друкувалися різноманітні матеріали:

повідомлення, статті теоретичного й практичного характеру, критичні замітки, повідомлення про благодійників. Часопис намагався привернути увагу громадськості до таких болючих проблем, як жіноча освіта, взаємозв'язок школи й суспільства, мова навчання в українських школах, підготовка вчителів тощо [84, с. 68–69].

Широка популярність недільних шкіл, розвиток у них демократичних принципів навчання, викладання українською мовою насторожили уряд, і у 1862 р. за поширення «шкідливого соціалістичного вчення» в Україні було закрито близько 300 шкіл [38, с. 68]. У 1864 р. недільні школи знову було дозволено, але з великими обмеженнями та заборонаю викладати українською мовою.

3.2. Наукова діяльність громадівців

Членами українських громад були відомі науковці, тому одним із напрямків діяльності громадівців стало проведення наукових розвідок у царині етнографії українського народу. Популяризація цього напрямку сприяла пробудження інтересу до героїчного минулого українського народу, формуванню національної свідомості і національної гідності.

Значну увагу громадівці приділяли науковому вивченню історичного минулого українського народу з метою обґрунтування самобутності його культурних і етнографічних традицій. Найбільш інтенсивно тривала робота по збиранню й опрацюванню матеріалів з української етнографії. У 1869-1870-х рр. за матеріальної допомоги Київської громади було видано два випуски збірника «Народные южнорусские сказки», укладені І. Радченком. Одним з найбільш цінних наукових проектів цього періоду став випуск двотомної праці «Исторические песни малорусского народа. С примечаниями В. Антоновича и М. Драгоманова». Фольклорні матеріали до цього збірника збирали громадівці Києва, Одеси, Чернігова та ін. Значну роботу з підготовки матеріалів до друку провели О. Русов, П. Житецький, М. Лисенко та ін.,

М. Драгоманов систематизував і звів варіанти історичних пісень, а В. Антонович надав історичні тлумачення до них [58, с. 77].

У 1874 р. були видані «Чумацкие народные песни» з нотами, підготовленими М. Лисенком та словничком чумацької термінології.

У 1870-1890-х рр. київські громадівці працювали над укладенням словника української мови, зібрані й упорядковані ними матеріали лягли в основу упорядкованого і виданого у 1907-1909 рр. В. Грінченком чотирьохтомного «Словаря української мови».

Офіційною етнографічною установою в Російській імперії у 1850-х роках було відділення етнографії Російського географічного товариства, яке певною мірою сприяло розвитку етнографічних досліджень в Україні. В зазначений період Російське географічне товариство розіслало етнографічну анкету для збирання відомостей з різноманітних питань традиційно-побутової культури. Це була перша спеціальна етнографічна програма, поширена в усіх губерніях України, яка мала велике значення для розвитку української етнографії та вивчення культури і побуту населення окремих регіонів. У цей час в Києві працювала комісія для опису губерній Київського округу, яка також проводила етнографічні дослідження. Тому у 1853 р. виникла ідея щодо входження цієї комісії до Російського географічного товариства на правах Південно-Західного відділу, однак через брак коштів вона не була реалізована.

Проте представники прогресивної української інтелігенції продовжували шукати шляхи для створення наукової українознавчої структури, яка мала б відділ етнографії. Одним із факторів, який посприяв успішному вирішенню цього питання, була успішно проведена етнографічно-статистична експедиція на чолі з київським громадівцем П. Чубинським.

У 1869 р. П. Чубинський розгорнув активну діяльність з організації експедиції в Західно-Руський край, яка була запланована Російським географічним товариством ще кількома роками раніше, але так і не відбулася. Завдання експедиції полягало в дослідженні племінних відмінностей

(виражених у мові, звичаях, характері) та фіксації відносної чисельності племен Південно-Західного краю; у встановленні етнографічних кордонів; у дослідженні поділу населення за конфесійними ознаками; у з'ясуванні рівня його релігійної і морально-етичної культури та господарського побуту різних племен і стану їхнього матеріального благополуччя.

П. Чубинський запропонував Товариству розширити географію та предмет вивчення експедиції – окрім складу населення й статистичних даних досліджувати етнографічні і фольклорні матеріали. П. Чубинський мав намір надати цьому заходу не стільки адміністративного, скільки чисто наукового характеру, використати цю експедицію в інтересах вивчення етнографії всієї України, а не лише трьох губерній так званого Південно-Західного краю; організувати тотальну фіксацію етнографічних матеріалів, зібрати якомога більше відомостей з усіх царин культури, тому що, на його думку, «до цих пір не було здійснено повного всебічного етнографічного дослідження про малоросіян» [99, с. 6].

Маршрут першої експедиції, яка розпочалася влітку 1869 р. і тривала п'ять місяців, проліг через Київський і Черкаський повіти в міста і села Наддніпрянщини, далі долиною р. Рось через Канівський, Черкаський, Таращанський, Сквирський, Васильківський, Бердичівський і Житомирський повіти, долиною р. Случ через Новгород-Волинський і Старокостянтинівський повіти, через Подільську губернію і Бессарабію, далі через південь Поділля, західноволинські райони, через повіти Сідлецької і Люблінської губерній, українські поселення Холмщини, а звідти – через Брестський, Кобринський повіти Гродненської губернії, Ковельський, Луцький, Рівненський і Новоград-Волинський повіти Волинської губернії, через Житомирський і Радомишльський повіти до Києва. Взимку 1869-1870 років П. Чубинський з помічником обстежили повіти Київської, Мінської, Гродненської та Волинської губернії. На шляху до Києва було обстежено Ковельський, Луцький, Рівненський, Овруцький і Радомишльський повіти. Шлях третьої етнографічної подорожі влітку 1870 р. пролягав селами

Переяславського та Золотоніського повітів Полтавської губернії; Черкаського, Чигиринського, Звенигородського, Уманського повітів Київської губернії; Гайсинського, Ологодського, Балтського, Ямпільського, Могилівського, Летичівського, Літинського, Вінницького, Брацлавського повітів Подільської губернії, а також села Липовецького, Сквирського, Васильківського повітів Київської губернії [82, с. 99].

Для привертання уваги та залучення до роботи в експедиції більшого числа учасників в газетах розміщувалися матеріали про поїздки, розсилалися програми зі збору етнографічних, фольклорних, статистичних даних. До роботи в експедиції долучилися видатні науковці-громадівці О. Кістяковський, М. Лисенко, В. Антонович, І. Новицький, М. Петров, О. Потебня, М. Костомаров, В. Симиренко, К. Михальчук, О. Русов, М. Максимович та ін. До роботи залучалася місцева інтелігенція, учительство, лікарі та священики; П. Чубинський звертався за сприянням до статистичних комітетів і «мирових» установ із селянських справ, залучаючи до своєї праці значну кількість службовців.

Долучаючись до етнографічних досліджень української минувшини під час експедиції, громадівці переслідували й іншу мету: в умовах лібералізації політики царського уряду щодо культурницької діяльності української інтелігенції громадівцям була потрібна легальна установа, під егідою якої можна було б проводити українознавчі дослідження. Наявність такої структури дала б можливість продовжити розпочаті дослідження у галузі українознавства і мовознавства, залучити до роботи нових фахівців, вчених та користуватися можливостями різних адміністративних закладів. Крім того, на думку сучасних дослідників, експедиція П. Чубинського могла бути замислена і проведена ним та його однодумцями не лише для збирання українського фольклору, а й метою української національної територізації [67, с. 130].

Під час експедиції було записано майже чотири тисячі обрядових пісень, понад триста казок, легенд і переказів, двадцять весільних обрядів,

більш як у шістдесяти місцях зроблено записи говірок, із книг волосних судів вибрано тисячі ухвал. Майже скрізь фіксувалися відомості про характер занять населення, про рівень урожаю, про розвиток господарського життя селянства.

Водночас значна наукова допомога надавалася з боку дослідників, які передали П. Чубинському цілі рукописні збірники своїх досліджень. Зокрема, І. Новицький передав в експедицію 5 тис. пісень; О. Кістяковський надав історичний нарис про волосні суди; В. Антонович дослідив близько 100 процесів про чарівництво і підготував відповідну розвідку; М. Лисенко поклав на ноти весільні мелодії та обрядові пісні м. Борисполя; В. Симиренко надав експедиції світлини з типами і побутовою обстановкою, М. Петров – збірник повір'їв і обрядів; Г. Залюбовський – збірник казок, ігор та описів інших етнокультурних реалій, Г. Димінський – збірник повір'їв, загадок та різних фольклорно-етнографічних матеріалів тощо [99, с. 7]. Від членів громад інших міст надходили етнографічні матеріали, накопичені у попередні роки.

На підставі ґрунтовного вивчення й аналізу лінгвокультурних даних із Правобережжя та західноукраїнських земель, а також з урахуванням результатів наукових студій вітчизняних дослідників етногенезу українців П. Чубинський у статті «Малорусское плем'я» робить концепційно важливі та актуальні ще й досі висновки про історичну тяглість та етногенетичну єдність українства.

Величезний науковий матеріал, зібраний експедицією, було опубліковано впродовж 1872-1879 рр. у виданні «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» в семи томах [99, с. 8]. До першого тому «Вірування і забобони Загадки і прислів'я. Чаклунство» увійшли етнографічні матеріали, пов'язані з космологічними і демонологічними віруваннями та уявленнями, а також замовляння, народні знання з медицини, приказки й загадки, а також стаття В. Антоновича про чаклунство і ряд підібраних ним документів. Другий том «Малорусскія

сказки» містив міфологічні і побутові народні казки, повчальні й гумористичні оповідання та нісенітниці. У третьому томі «Календар народних звичаїв та обрядів із відповідними піснями» подається систематизований П. Чубинським матеріал з річного народного календаря українського селянства різних регіонів, ілюстрований обрядовими піснями, описами побутового та господарського життя, релігійних обрядів, обрядових молодіжних гулянь, ігор, танців, метеорологічних спостережень і погодних прикмет, рецептами з народної медицини та народної кулінарії, фрагментами апокрифів, зразками приказок тощо. Четвертий том уміщує матеріали із сімейного побуту та обрядовості, а також обрядові, колискові та дитячі пісні й ігри, прикмети та повір'я, пов'язані з вагітністю і новонародженим, елементи сімейно-побутової та знахарської медицини, 20 описів весіль. У п'ятому томі репрезентовано зібрання українських народних пісень, згрупованих за кількома загальними розділами - любовні, сімейні, побутові та жартівливі. Окрім пісень про кохання та сімейних, сюди включені козацькі, гайдамацькі, рекрутські, солдатські, бурлацькі, чумацькі, станові та пісні часів кріпацтва. Шостий том «Трудов ...» присвячений звичаєвому праву українців та включає наукові дослідження О. Кістяковського щодо історії волосних судів і П. Чубинського «Короткий нарис народно-юридичних звичаїв, складений на основі доданих цивільних рішень». У сьомому томі містяться матеріали про етнокультурну своєрідність українців і про етнографічні особливості національних меншин. Окрему частину тому становить дослідження «Малороси Південно-Західного краю», що присвячене етнографії та антропології українців і є, по суті, однією з найраніших синтетичних праць про матеріальну та духовну культуру, а також антропологічну й етнопсихологічну самотність українців. Окремий підрозділ праці «Малороси Південно-Західного краю» П. Чубинський присвячує матеріальній культурі – житлу, знаряддям, хатньому начинню, одягу та їжі українців, що фактично було першою в українській етнографії

спробою подати узагальнюючі нариси не лише про духовну, але й матеріальну культуру народу [99, с. 6].

Карту-додаток «Південноросійські наріччя та говори» до сьомого тому «Праць» сучасні дослідники вважають першою та найавторитетнішою етнографічною мапою українців, яка претендувала на науковість і була визнана якісною провідними науковцями не лише в Росії, а й за кордоном. Вона була опублікована в офіційному петербурзькому виданні і неоднозначно демонструвала суцільні національні кордони українських земель у Російській та Австро-Угорській імперіях [67, с. 148]. Саме через внесок у формування картографічного образу України експедицію П. Чубинського її праці, видані 1872-1878 рр., вважаються одними з суттєвих етапів українського національного руху другої половини ХІХ ст..

Матеріали, зібрані експедицією П. Чубинського отримали високу оцінку (золоту медаль) Комісії Російського географічного товариства, що пришвидшило позитивне вирішення питання щодо відкриття Південно-Західного Відділу Російського географічного товариства у Києві.

13 лютого 1873 р. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства розпочав свою офіційну роботу. Його відкриття дало змогу громадівцям легалізувати свою роботу з дослідження та популяризації української минувшини. Головою відділу було обрано Г. Галагана, заступником голови – В. Борисова, керуючим справами – П. Чубинського. Із 17 засновників Відділу 14 були громадівці – В. Антонович, В. Беренштам, Ф. Вовк, П. Житецький, О. Класовський, М. Константинович, М. Левченко, М. Лисенко, К. Михальчук, В. Рубінштейн, О. Русов, Є. Трегібов, Ю. Цвітківський, П. Чубинський: членами Відділу також переважно були громадівці з інших міст України. За три роки функціонування Відділ об'єднав чи не всіх українських діячів першої половини 70-х р. ХІХ ст.: видатних вчених і професорів, інтелігенцію і навіть місцеве панство загальною чисельністю близько 200 осіб [99, с. 17].

У «Положенні про Південно-Західний відділ Імператорського Російського географічного товариства» завданнями його діяльності визначалися розшукування і популяризація вже зібраних місцевими архівами і приватними особами відомостей про край, розгляд їх і вирішення, як ці відомості можна використати; збирання етнографічних і статистичних матеріалів через місцевих жителів, організацію вчених експедицій тощо. Також метою діяльності було збирання і зберігання рухомих пам'яток: учених посібників, що належать до кола його діяльності, зокрема, рукописних і друкованих книг, актів, карт та етнографічних предметів [107, с. 68]. Територією діяльності відділу були Київська, Волинська, Подільська, Полтавська та Чернігівська губернії.

Фактично організатори Відділу, не афішуючи того, прагнули надати йому функції Національної академії наук, предметом дослідження якої мав би стати цілий комплекс українознавчих дисциплін – не лише гуманітарних, а й природничих. Наукова діяльність відділу, згідно з узгодженням з російським географічним товариством планом, полягала в опрацюванні статистичних і етнографічних матеріалів, однак члени відділу опрацьовували археологію, історію й географію України, всесвітню історію, економіку, соціологію, сільське господарство, евгеніку, мистецтво, природничі науки, релігію, історію освіти, музику, метеорологію, антропологію, ботаніку, архітектуру, право, філологію тощо [100, с. 64].

Програма діяльності відділу була фактично складена так, що давала можливість науковцю будь-якого фаху пов'язати свої дослідження із загальною роботою відділу.

Специфіка діяльності Південно-Західного відділу полягала як у суто національній кадровій основі його членів, так і в широкому українознавчому діапазоні його дослідницьких інтересів. Дослідники зауважують, що діяльність членів відділу фактично охоплювала все дослідницькі вектори, притаманні будь-якій Національній академії в її класичному вияві. Це були нові опції етностатистичних досліджень, що під маркою етнографії фактично

охоплювала весь спектр життя і діяльності населення краю як національної окремішності.

З метою уникнення безсистемності в роботі науковці складали й використовували спеціальні програми. Зокрема, над створенням етнографічно-статистичних програм для вивчення звичаєвого права, кустарної промисловості, робітничого побуту працювали О. Русов, О. Кістяковський, Ф. Вовк. Розроблені й розтиражовані програми поширювалися серед різних установ і товариств з проханням про фіксацію і надсилання до відділу різних краєзнавчих матеріалів та описів етнографічних реалій. Відтак до установи надійшло багато описів сіл і містечок, певних побутових явищ (сільськогосподарських знарядь, народного харчування, звичаєвого права, збірок усної народної творчості) і статистичних даних. Для оцінки описів і відомостей було створено спеціальні комісії з участю відомих науковців Ф. Вовка (кустарна промисловість, одяг, житло, їжа), П. Чубинського, О. Русова (статистичні матеріали). І. Житецького (лексичні), Д. Драгоманова (пісенні), І Рудченка (казкові) тощо [100, с. 65].

Дослідження торгових, економічно-виробничих відносин та матеріальної культури в цілому було новим явищем в етнографічній науці, що свідчить про модернізацію дослідницьких векторів у вітчизняному народознавстві.

Ознайомлення з планами Відділу дає підстави говорити про значний обсяг наукової та редакторсько-видавничої роботи, яку проводили його члени. Зокрема, пісенні матеріали готували до видання В. Антонович і М. Драгоманов, словникові – П. Житецький, казки – І. Рудченко, прислів'я – Є. Трегубов. До кола творчих інтересів громадянців, дійсних членів Відділу, входило створення і видання досліджень, збірників, описів тощо з різних наукових галузей, наприклад «Топографічний опис Таращі», «Етнографічні відомості про Чорнобиль», «Описи шлюбів», «Описи гончарного виробництва», «Збірники лікарських матеріалів» та ін. [87]. До наукової діяльності у відділі широко залучалися міська й сільська інтелігенція,

ентузіасти збирання фольклорних, етнографічних, історичних, економічних матеріалів у багатьох містах і селах України. Члени відділу зверталися з проханнями про співробітництво до губернаторів, справників, митрополита, архієпископів, священників, наглядачів єпархіальних училищ, предводителів дворянства, земських діячів, народних учителів та окремих осіб.

Організаційні заходи і наукова робота мали ще й об'єднувчий характер: до легальної наукової роботи залучалися патріотичні сили, близькі до Київської громади.

Відкриття Відділу мало велике значення для розвитку українознавчих досліджень громадівців та й усього громадівського руху. За свідченням активного громадівця Ф. Вовка, це «легітимізувало як щонайменше більшу половину того, що ми робили до тих пір в якості (поза власною волею) таємного співтовариства Київської Громади; розв'язало нам руки і давало можливість істотно розвинути наші дуже скромні починання в галузі українознавства, збільшити наші видавничі засоби, залучити до роботи набагато більше коло діячів і користуватися сприянням багатьох вчених і адміністративних установ, з якими до тих пір ми могли спілкуватися тільки як окремі особи» [99, с. 17]. Скидалося на те, що громадівці, користуючись чужим недоглядом, отримали легітимне право збирати й відкрито займатися науковою діяльністю про Україну і для України. С. Русова згадувала, що він «розбурхав національну свідомість багатьох млявих, пригнічених українців, витворив фанатиків фольклору і етнографії Його праця захопила всі верстви громадянства. Наче якась ціла національна течія побігла по Україні разом з товстими зшитками, записаними українськими народними піснями та казками, з'явилися перші бруньки нової національної свідомості» [17, с. 214].

У рамках роботи Відділу відбувалися дослідження з різноманітних галузей: статистика, етнографія, археологія, історія, географія України, всесвітня історія, економіка, метеорологія, музика, антропологія, архітектура, право, філологія, медицина, математика тощо та були сформовані комісії з різних напрямків.

За ініціативи Південно-західного відділу, в основному за рахунок пожертв і подарунків від різних організацій і окремих осіб, було створено унікальну наукову бібліотеку відділу та музей з географії та етнографії. Уже у травні 1873 р. силами Київського відділу Російського географічного товариства у будинку Г. Галагана було зібрано 1000 книг і брошур з етнографії, статистики, археології, історії і 3000 цінних музейних експонатів, у числі яких були предмети побуту, домашнє начиння, одяг, прикраси, іграшки, писанки, вишиванки, музичні інструменти та інші старожитності, колекції монет, документальні матеріали, фотографії, рукописи, зразки мінералів, флори і фауни з різних регіонів України тощо [82, с. 100]. У випуску «Киевского телеграфа» за 31 березня 1876 р. повідомлялося про план об'єднання музеїв, бібліотек і канцелярій усіх 9 наукових установ, що існували на той час у Києві. Пропонувалося придбати будинок для бібліотек усіх наукових товариств, передавши туди існуючу Публічну бібліотеку. Так закладався фундамент майбутніх Академії наук і Національної бібліотеки України [26, с. 86].

Основною формою роботи відділу були реферати, які зачитувалися на його засіданнях і після відповідного доопрацювання публікувалися у періодичному виданні «Записки Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства». На 28 засіданнях, що відбулися за три роки існування відділу, було представлено 33 доповіді з найрізноманітніших питань економіки, історії, статистики, етнографії. Окрім «Записок...» науковці відділу мали можливість друкувати публіцистичні матеріали на сторінках газети «Киевский телеграф», яка була періодичним органом відділу з літа 1874 по літо 1875 рр. На його сторінках публікувалися звіти про засідання та реферати членів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

Одне із засідань відділу було присвячене пам'яті відомого українського вченого М. Максимовича. На ньому було заслухано промови В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Житецького, М. Левченка і ухвалено рішення про

видання творів М. Максимовича та заснування премії його імені за українознавчі наукові праці [26, с. 87]. Незважаючи на те, що діяльність Відділу у липні 1876 р. було припинено, тритомне видання творів М. Максимовича було видано завдяки клопотанням Церковно-археологічного товариства.

Незважаючи на короткий час свого існування, відділ налагодив широкі зв'язки з науковими установами в Росії та за її межами. Було встановлено зв'язки з чеською, сербською, словацькою, словенською, лужицькою, галицькою «матицями», південнослов'янською академією в Загребі, інститутом Оссолінських у Львові тощо. Постійні відносини велися з центральними і місцевими відділами Російського географічного товариства, Вільним економічним товариством, статистичними та єпархіальними комітетами, університетами, археографічними комісіями тощо. Пізніше домовленість про обмін інформацією була досягнута з Паризьким антропологічним, Мадридським і Каїрським географічними товариствами [26, с. 86]. У серпні 1875 р. в Парижі відбувся Міжнародний Географічний Конгрес, до участі у якому були запрошені і вчені Відділу. Світова наукова громадськість високо оцінила унікальне зібрання етнографічних, статистичних, історико-культурних матеріалів, які характеризували різні сторони життя і світосприйняття населення, представлені в «Трудах этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край», відзначивши П. Чубинського золотою медаллю. Там же у рамках «Російського відділу» працювала етнографічна виставка, а також було представлено бібліографічний огляд головних праць з етнографії, географії та історії України [67, с. 141].

Одним з найважливіших заходів Відділу було проведення одноденного перепису населення Києва, результати якого було опубліковано у 1875 р. Розробкою програми перепису, визначенням змісту і характеру дослідження, друкуванням формулярів для опису дворів, квартир та особистих карток, діяльністю розпорядчого спостережного комітетів керував П. Чубинський.

Програма перепису була складена таким чином, що він давав уявлення не лише про кількість і склад населення, але й про заняття, засоби існування, стан освіти, стан здоров'я тощо [26, с. 87]. За свідченням І. Житецького, до акції перепису було залучено більше ста учасників «різних людей, мешканців Києва усякого стану і фаху, почасти й молоді, і під керівництвом невеликої комісії і кількох членів за головуванням Чубинського, в одну ніч на 2-е березня 1874 р. приватними силами було докладно описано населення Києва в 127 551 людину... Такого другого громадськими силами, до того й за науковими методами зробленого опису, Київ вже потім ніколи не зазнав» [9].

Ця безпрецедентна в статистичній практиці наукова акція мала величезне значення для створення об'єктивної картини про кількісні характеристики, мовно-етнічну, статевовікову, соціальну й конфесійну структуру населення Києва. За результатами перепису з'ясувалося, що реальна кількість населення Києва на 50% більша, ніж подавалася офіційною статистикою (власне у місті мешкало 116 774 особи, а у передмісті – 10 477 осіб), а більше половини його мешканців визнавали українську мову рідною. В ході перепису було отримано об'єктивні статистичні дані щодо поширення грамотності серед населення, зокрема, було виявлено, що грамотні та напівграмотні становлять менше половини населення [99, с. 18].

Члени Відділу надали велику допомогу у підготовці і проведенні у Києві з 14 серпня по 3 вересня 1874 р. III Всеросійського Археологічного з'їзду. Вони брали активну участь у розробці програми з'їзду, складанні основних питань для наукових дискусій, у проведенні археологічних та етнографічних екскурсій і виставок. До відкриття з'їзду були видані матеріали «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей», перший том «Исторических песен малорусского народа» В. Антоновича і М. Драгоманова та представлена виставка українських мап і гравюр та української археології, влаштована В. Антоновичем. На з'їзді виступили 9 членів відділу (В. Антонович, Ф. Вовк, М. Дашкевич, М. Драгоманов, П. Житецький, П. Іващенко, М. Константинович,

П. Лебединцев, М. Левченко), які прочитали 10 пам'ятниковознавчих доповідей. Зокрема, М. Левченко присвятив свій виступ проблемі знищення пам'яток старовини в Україні. Він навів приклади суто національних історичних споруд: хата батька останнього гетьмана України К. Розумовського в с. Лемеші Козелецького повіту Чернігівської губернії. Гетьманський палац у Батурині та ін.. Доповідач запропонував повідомляти через газети про пам'ятки місцевої старовини, що потребують опіки, про випадки вандалізму відносно них; у зв'язку з можливістю зникнення таких пам'яток закликав замальовувати та фотографувати їх; уживати заходів для підтримання і збереження [107, с. 68].

На обговорення учасників з'їзду також було винесено важливі суто наукові (теоретичні) питання про предметні сфери таких суміжних дисциплін як етнографія, антропологія та археологія, та їх розмежування, що свідчило про фаховість дискусій його учасників та організаторів.

Під керівництвом П. Чубинського члени Південно-Західного відділу розпочинають вивчення господарських відносин, форм грошового обігу і ярмаркової торгівлі, особливостей селянського виробництва та способів реалізації продукції, досліджують землеробський інвентар, селянську садибу та матеріальну культуру в цілому. Новаторським етнографічним проектом Південно-Західного відділу було дослідження Бориспільського ярмарку, зініційоване П.Чубинським та проведене групою фахівців (Ф.Вовк, О.Русов та ін.). У результаті проведеної роботи були отримані важливі матеріали щодо господарської спеціалізації, основних ремісничих осередків для подальшого дослідження кустарних промислів і ремесел в історичній ретроспективі. Ф. Вовк у статті за результатами досліджень звертає увагу на потенційно можливі етноконфліктні наслідки деструктивних процесів економічного розвитку українських сіл і містечок, на економічні деформації, що мають місце у виробництві та реалізації селянської продукції через монополізацію торгівлі перекупниками [100, с. 67].

Науковці Південно-Західного відділу проводили комплексне дослідження населених пунктів, за результатами яких були підготовлені описи сіл та містечок, що містять унікальні статистичні дані та вузько локальні етнографічні відомості. Це, зокрема, «Етнографічний опис села Чорнобиль» Г. Шимановського, «Опис села Ловані» О.Русова, «Медико-топографічний опис м. Таращі» В. Лисенка, «Деякі історико-географічні відомості про Буковину» Г. Купчанко. Ці матеріали були опубліковані у «Записках» відділу [100, с. 73].

Тематика опублікованих у «Записках» відділу матеріалів і статей відбивала й інші нові й актуалізовані дослідницькі проекти вітчизняної етнології того часу. Зокрема, у першому томі видання було розміщено розвідки з етноботаніки – словники народних назв рослин, укладених О. Роговичем та Ф. Вовком. У словниках подається список народних назв рослин в україномовній версії, а латинська назва долучається як допоміжна для ідентифікації рослини. Терміни супроводжуються етнографічними зауваженнями і примітками лаконічного характеру, які стосуються як загальної характеристики рослин, так і їх вжитково-медичних особливостей. Зібрані й опубліковані науковцями відомості свідчать про ґрунтовну обізнаність населення з місцевим рослинним світом, їх самобутню традицію у пізнанні природи та її особливостей. Водночас вони вказують на давню укоріненість, автохтонність населення на цих територіях, що сприяло накопиченню знань та виробленню народної медичної культури з розвиненою етноботанічною термінологією [100, с. 74]. Ці розвідки започаткували окремий дослідницький сегмент української етнографії з народної медицини.

Окремий дослідницький напрям складають опубліковані в першому томі «Записок» дослідження на фольклорно-етнографічну тематику, присвячену духовній культурі. Серед них - розвідка О. Русова про Остапа Вересая – «одного з останніх малоруських кобзарів», М. Лисенка «Характеристика музичних особливостей малоруських дум і пісень,

виконуваних кобзарем Вересаєм» та П. Чубинського «Про народні історичні легенди», а також збірка дум і пісень релігійно-морального змісту О. Вересая.

У другому томі «Записок» представлено реферати з порівняльної фольклористики М. Драгоманова, П. Іващенко про релігійний культ південноруського народу в його прислів'ях, стаття М. Константиновича з інформацією про народну освіту Південно-Західного краю, збірка народних пісень з Буковини Г. Купчанка, та ін. [99, с. 19].

Великого значення надавали члени Відділу роботі по виданню серії популярних брошур для народу українською мовою. Так, була видана серія популярних масових книжок-метеликів з метою поширення знань серед народу: «Унія і Петро Могила» І. Нечуя-Левицького; «Розмова про земні сили» О. Іванова; «Ліки своєрідні», «Про холеру», «Про хвороби і як їм запобігти» С. Носа; «Про звірів» Ф. Вовка; «Як тепер одбудуватиметься воєнна служба» М. Троцького; «Дітські пісні, казки і загадки» М. Лободовського; «Що родиться у воздуху і що з того треба знати хліборобу», «Як розпізнати ґрунт і які бувають ґрунти» М. Горбунова; «Про кари, до яких присуджують мирові судді» П. Чубинського тощо [87].

У 1875 р. керівником відділу було обрано В. Антоновича, який на той час очолював археографічну комісію, що відкривало нові перспективи у роботі відділу.

Проте вже незабаром – після появи Ємського указу в травні - червні 1876 року Південно-Західний відділ Імператорського російського географічного товариства було остаточно закрито, його активні учасники зазнали переслідувань. П. Чубинського як «невиправного і небезпечного агітатора» було вислано за межі України, закрито газету «Київський телеграф», музей, бібліотеку і архів Відділу було передано Церковно-археологічному товариству при Київській духовній академії [67, с. 70]. Таким чином, перші спроби інституалізації української науки закінчилися невдачею.

Висновки до 3 розділу

Недільні школи завдяки активній діяльності громадивців відіграли значну роль в українському національнокультурному русі другої половини XIX – початку XX ст. Шляхом запровадження української мови навчання, виховання в національному дусі, створення, видання, поширення та використання української навчально-методичної, науково-популярної і художньої літератури, поєднання загальноосвітнього та національного компонентів змісту освіти недільні школи стали своєрідним центром залучення учнів до надбань української культури, сприяли формуванню національної свідомості української нації.

Незважаючи на короткий час свого існування, заснований зусиллями громадивців Південно-Західний відділ Російського географічного товариства залишив помітний слід у народознавстві та краєзнавстві. Саме завдяки зусиллям наукової інтелігенції вдалося досягти істотного прориву у галузі дослідження соціального життя пореформеної Росії, етнічної статистики, активізувати археологічні і картографічні студії. Відділ став консолідуєчим центром української науки, зробивши помітний внесок і справу національного відродження.

ВИСНОВКИ

Виходячи із поставлених завдань нашої кваліфікаційної роботи та опираючись на досліджений нами матеріал, ми дійшли до наступних висновків.

Проблема формування української нації перебувала в центрі уваги як вітчизняних, так і зарубіжних науковців кінця XIX-XX ст., і потребує подальшого дослідження. Націєтворчі процеси в Наддніпрянській Україні другої половини XIX ст. нерозривно пов'язані з розвитком громадського руху. Детальнішого вивчення потребують аспекти, що пов'язані з міжособистісними взаєминами учасників громад та взаємовпливом «культурного» та «політичного» векторів їх діяльності в контексті соціально-політичних процесів у наддніпрянській Україні. Представлена в роботі джерельна база є достатньо різноплановою та репрезентативною. Її основу складають опубліковані джерела, зокрема, мемуарна та публіцистична література. Методологічна основа дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності, світоглядного плюралізму, доступності, науковості. Під час дослідження були використані як загальнонаукові, так й спеціально-історичні та міждисциплінарні методи.

В українському націєтворенні вагоме місце посідає період другої половини XIX ст. як етап становлення ідеї національного самовизначення українського народу. Цьому сприяли ряд чинників, які склалися на цьому етапі розвитку.

По-перше, сформувалася компактна територіальна цілісність – Наддніпрянська Україна, $\frac{3}{4}$ населення якої були українцями. Швидкий розвиток промисловості та відміна кріпосного права призвели до активізації міграційних процесів українських селян між імперіями, що сприяло консолідації нації. Слід зауважити, що, незважаючи на бурхливу індустріалізацію Наддніпрянської України, українці залишалися селянською нацією і не поспішали шукати роботу на промислових підприємствах. З

відміною кріпосного права суто українським явищем у Російській імперії було переважання індивідуального селянського землеволодіння над общинним, переважна більшість селянських господарств Наддніпрянщини були приватними і передавалися у спадок. Відтак навіть найбідніші селяни відзначалися психологічною незалежністю, сміливістю у думках і переконаннях. В таких умовах село залишалося осередком етнічної самосвідомості українців, адже сільське населення складало 93% всіх українців.

Стрімкий промисловий розвиток та індустріалізація пришвидшили урбанізація на українських землях, міста ставали осередками розвитку промисловості, культури, освіти та науки.

Перехід до ринкових відносин спричинив до змін у соціальній структурі суспільства. Відбувався процес формування класу промислових робітників, помітне місце у структурі населення займала буржуазія.

Розвиток промислового виробництва, машинобудування, гірничорудної промисловості сприяв зростанню попиту на висококваліфікованих спеціалістів. Для задоволення цієї потреби у містах засновувалися середні та вищі навчальні заклади, на базі яких формувалася нова генерація української інтелігенції. Характерними рисами розвитку процесу становлення інтелігенції як класу у цей період було активне кількісне зростання, зміна соціальних джерел формування та демократизація її складу, зростання впливу у суспільно-політичному та економічному житті суспільства.

Активно формуючись як клас у середині XIX ст. українська інтелігенція переживала кризу ідентичності свого місця у суспільстві. З одного боку, українська інтелігенція нової формації не могла знайти повноцінного застосування свого інтелекту у громадському житті та державній службі. З іншого боку - освіта та певний стиль життя відчужували інтелігентів від простого народу.

Вирішення цієї проблеми інтелігенція вбачала у розвитку ідеї національного самовизначення українського народу та залученні до їхньої реалізації інші його верстви.

На базі університетів постають інтелектуальні співтовариства прогресивної, національно налаштованої інтелігенції – громади, об'єднані ідеями культурного відродження на основі національної самобутності. Основною ідейною засадою громадівців було народолюбство – братерська любов до українського народу, віра в його творчі сили, служіння і захист інтересів скривдженого селянства, бо під українським народом розумілося саме українське селянство. Це система світоглядних цінностей та соціальної практики єднання демократичної інтелігенції з селянством, яка базувалася на демократичних ідеях свободи, рівності та братерства. Громадівці представляли ліберально-демократичне крило українського національного демократичного руху.

Метою діяльності громадівців було національно-культурне й соціальне відродження селянства - формування національної свідомості і самосвідомості, пробудження його національної гідності через прилучення до здобутків української і світової культури шляхом навчання грамоти, читання, математики, історії тощо.

До складу українських громад входили найкращі представники прогресивної української інтелігенції: історики, філологи, письменники, діячі культури, чия художня, наукова і педагогічна творчість були вагомим чинником формування та розвитку національної ідеї, громадянського пробудження. Для просвітницької діяльності активно використовувалися можливості періодичної преси, зокрема, на сторінках газет «Черниговский листок», «Киевский телеграф», «Киевская старина» висвітлювалися актуальні питання соціального та економічного життя народу, тяжке становище селянства, етнографічні матеріали та історичні розвідки відомих науковців-громадівців.

За активної участі громадивців в українських містах і містечках створюються недільні школи, ведеться боротьба за дозвіл впровадження української мови в початкових класах народних шкіл, починають видаватися українські підручники. З метою проведення просвітницької роботи серед дорослого населення впроваджується нова форма організації такої роботи – народні читання. Завдяки зусиллям громадивців видавалися науково-популярні книжки, які мали на меті надати народові в доступній формі відомості з тієї чи іншої галузі знання.

Одним із провідних напрямків діяльності громадивців було проведення українознавчих та етнографічних досліджень. Важливим етапом у етнографічних дослідженнях стало проведення дослідження Південно-Західного краю. Під час експедиції було зібрано величезний масив етнографічного та статистичного матеріалу, який і на сьогоднішній день не втратив своєї актуальності.

Завдяки старанням київських громадивців та особистого вкладу П. Чубинського було відкрито Південно-Західний відділ Імператорського російського географічного товариства, який об'єднав не лише найосвіченіших українських науковців першої половини 1870-х років, видатних учених і професорів, а й патріотично налаштовану місцеву інтелігенцію. Зважаючи на напрямки та обсяг досліджень, які проводилися членами Південно-Західного відділу, фактично він виконував функції Національної академії наук.

За короткий термін існування Південно-Західного відділу було проведено ряд вагомих досліджень та заходів: одноденний перепис населення міста Києва, який дав уявлення про кількість і склад населення, заняття, засоби існування, стан освіти, охорони здоров'я містян тощо; торгових та економічно-виробничих відносин у сільському середовищі; міжетнічних стосунків в економічній сфері; проведення III археологічного з'їзду; комплексне історико-етнографічне дослідження населених пунктів тощо.

Важливим результатом діяльності членів Відділу було створення першого у Наддніпрянській Україні етнографічно-географічного музею та унікальної наукової бібліотеки.

Просвітницька, педагогічна та наукова діяльність громадивців зміцнила національну основу майбутньої української державності, започаткувавши ідеї самостійного незалежного державницького існування українців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Опубліковані джерела

1. Антонович В. Автобіографія. Самі про себе. Нью-Йорк, 1989. С. 147-156. URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/7443-sami-pro-sebe-avtobiografiyi-vidatnih-ukrayintsiv-hih-go-stolittya/> (дата звернення: 25.03.2020).
2. Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук. В. Ульяновський. Київ, 1995. 813 с.
3. Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. Київ, 1994. 288 с.
4. Гніп М. Громадський рух 1860-х рр. на Україні. Кн. 1. Полтавська громада. Полтава, 1930. 236 с. URL : <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0002196> (дата звернення: 18.07.2020).
5. Драгоманов М. Автобіографія. Самі про себе. Нью-Йорк, 1989. С. 115-146. URL : <https://diasporiana.org.ua/memuari/7443-sami-pro-sebe-avtobiografiyi-vidatnih-ukrayintsiv-hih-go-stolittya/> (дата звернення: 25.03.2020).
6. Драгоманов М.П. Австро-руські спогади (1867-1877) // М.П. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці у 2 т. Т. 2. Київ, 1970. С. 151-228.
7. Драгоманов М.П. Переднє слово (до Громади 1878 р.). URL : <http://litopys.org.ua/drag/drag11.htm> (дата звернення: 27.03.2020).
8. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу. URL : <http://litopys.org.ua/drag/drag19.htm> (дата звернення: 27.03.2020).
9. Житецький І. Київська громада за 60-тих років. URL : <http://litopys.org.ua/rizne/ukr14.htm> (дата звернення: 18.07.2020).
10. Кістяківський О. Ф. Щоденник: 1874-1885: у 2 т. / упоряд. В. С. Шандра [та ін.] ; відп. ред. І. Л. Бутич ; Київ, 1994. Т. 1 : 1874 - 1879. 648 с. URL : <http://resource.history.org.ua/item/0008987> (дата звернення: 8.05.2020).

11. Кістяківський О. Ф. Щоденник: 1874-1885: у 2 т. / упоряд. В. С. Шандра [та ін.] ; відп. ред. І. Л. Бутич ; Київ, 1994. Т. 2 : 1880 - 1885. 584 с. URL : <http://resource.history.org.ua/item/0008998> (дата звернення: 8.05.2020).
12. Костомаров М. Автобіографія Самі про себе. Нью-Йорк, 1989. С. 57-114. URL : <https://diasporiana.org.ua/memuari/7443-sami-pro-sebe-avtobiografiyi-vidatnih-ukrayintsiv-hih-go-stolittya/> (дата звернення: 25.03.2020).
13. Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1932. Кн. 2. 288 с. URL : <https://diasporiana.org.ua/memuari/lotoczkyj-o-storinky-mynulogo/> (дата звернення: 14.08.2020).
14. Михальчук К. Автобіографічна записка. Самі про себе. Нью-Йорк, 1989. С. 219-224. URL : <https://diasporiana.org.ua/memuari/7443-sami-pro-sebe-avtobiografiyi-vidatnih-ukrayintsiv-hih-go-stolittya/> (дата звернення: 25.03.2020).
15. Потєбня О. Автобіографічна записка. Самі про себе. Нью-Йорк, 1989. С. 225-228. URL : <https://diasporiana.org.ua/memuari/7443-sami-pro-sebe-avtobiografiyi-vidatnih-ukrayintsiv-hih-go-stolittya/> (дата звернення: 25.03.2020).
16. Русов О.О. Щоденники та спогади. Чернігів, 2011. 320 с. URL : <https://www.twirpx.com/file/1641227/> (дата звернення: 12.04.2020).
17. Русова С. Спомини. Самі про себе. С. 205-218. URL : <https://diasporiana.org.ua/memuari/7443-sami-pro-sebe-avtobiografiyi-vidatnih-ukrayintsiv-hih-go-stolittya/> (дата звернення: 25.03.2020).
18. Стороженко М. З мого життя / упор. і вст. сл. В. Ульяновського. Київ, 2005. 432 с.
19. Чикаленко Є.Х. Спогади (1861-1907). Нью-Йорк, 1955. 502 с. URL : <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0005252>. (дата звернення: 29.03.2020).

II. Література

20. Антонович М. З історії громад на рубежі 1850-1850-х років. *Київська старовина*. 1998. № 2. С. 28-49.
21. Березовська О.В. Спогади про минуле (на прикладі української мемуаристики XIX століття) URL : file:///C:/Users/User/Downloads/Ntip_2013_8_21.pdf (дата звернення: 12.05.2020).
22. Биба Є. Українська інтелігенція в другій половині XIX ст.: чинники формування ідеології народолюбства. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. URL: <http://www.esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/18142/1/%D0%84%D0%B2%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D1%96%D0%B9%20%D0%91%D0%B8%D0%B1%D0%B0.pdf> (дата звернення: 2.06.2020).
23. Болдирев О.В. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – поч. XX ст. Одеса, 1994. 144 с.
24. Брайчевський М. Нація і держава. *Київ*. 1991. № 2. С. 127-134.
25. Брояковський О. Педагогічна діяльність Єлисаветградської громади 70-х – початку 80-х років XX століття. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. Вип. 120. Серія: Педагогічні науки. Кіровоград, 2013. С. 99-103. URL: <https://www.cuspu.edu.ua/images/download-files/naukovi-zapysky/120.pdf> (дата звернення: 3.08.2020).
26. Верменич Я. Історико-краєзнавчі дослідження в діяльності Південно-західного відділу Російського географічного товариства (1873-1876 рр.). *Краєзнавство*. 1999. № 1-4. С. 84-89. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/71385> (дата звернення: 12.07.2020).
27. Волощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні 70 – початку 80-х років XIX століття. Київ, 1974. 223 с.

28. Гаухман М.В. Сучасна історіографія українського націотворення другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Українська політична нація: проблеми становлення* : зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Степика, В. М. Яблонського. Київ, 2012. С. 369-375. URL: http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/ukr_nasya-c7129.pdf (дата звернення: 23.04.2020).
29. Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм. Київ, 2003. 300 с.
30. Гирич І. Формування модерної української нації: теорія і суспільні виклики. (ХІХ - початок ХХ ст.). Тернопіль, 2013. 112 с.
31. Грицак Я. Нарис історії України: формування української модерної нації. Київ, 2000. 360 с.
32. Грицик К. Стара Київська Громада в українському національному русі у 60-90-х рр. ХІХ століття: погляд на проблему. *Мандрівець*. 2014. № 6. С. 22-28.
33. Грушевський М. С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства (вступна стаття О.В.Яся). *Український історичний журнал*. 2014. № 5. С. 199-208.
34. Гуслистый К. Образование украинской нации в условиях возникновения и формирования буржуазных отношений. *Народы европейской части СССР: Этнографические очерки*. Москва, 1964. Т. I. С. 577 - 591.
35. Даниленко С. Українська інтелігенція в русі за національно-культурне відродження (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). *Український історичний збірник*. 2013. Вип. 16. URL : http://history.org.ua/JournALL/green/green_2013_16/12.pdf (дата звернення: 18.06.2020).
36. Дашкевич Я. Україна вчора і нині: нариси, виступи, есе. Київ, 1993. 398 с.
37. Дудар О. До проблеми національного розвитку України другої половини ХІХ ст. *Сіверянський літопис*. 2008. № 4. С. 122-128. URL:

- <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/46335> (дата звернення: 14.06.2020).
38. Дяченко О.В. Діяльність недільних шкіл на Полтавщині на початку 1860-х рр. *Гуманітарний журнал*. 2015. № 1-2. С. 62-70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumj_2015_1-2_9 (дата звернення: 5.08.2020).
39. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2010. 728 с.
40. Єскельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст. Київ, 2010. 272 с.
41. Ємець Т. Внесок Київської старої громади в українське націєтворення. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: Культурологія. 2012. Вип. 10. С. 132-141. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoakl_2012_10_17 (дата звернення: 24.07.2020).
42. Ємець Т. Постановля модерної нації у XIX столітті у контексті цивілізаційного вибору українства. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Українознавство. 2014. № 1. С. 40-43. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_ukr_2014_1_9 (дата звернення: 22.06.2020).
43. Заводовський А.А. Сучасна українська методологія досліджень процесів українського націєтворення: історіографічний канон, модерн, метаісторія. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Історичні науки. 2015. Вип. 8. С. 40-47. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vkpnui_2015_8_6 (дата звернення: 18.05.2020).
44. Залізник Л. Від склавинів до української нації. Київ, 1997. 255 с.
45. Зуєва В., Коляда О. Українське націєтворення як головний чинник прогресивного розвитку української держави. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2009. Вип. 38. С. 174-184. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpgvzdia_2009_38_20 (дата звернення: 27.04.2020).

- 46.Іванова Л. Державницька ідея в громадівському русі 60-х років XIX ст.
URL : <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/14585/1/Ivanova.pdf>
(дата звернення: 12.06.2020).
- 47.Іванова Л.Г. З історії Київської громади 60-х років XIX ст. *Наукові записки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія: Історичні науки: зб. наук. праць. Вип. 36. Київ, 2000. С. 90-100. URL : <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/18658/4/Ivanova.pdf> (дата звернення: 15.05.2020).
- 48.Іванова Л.Г. Суспільно-політичний рух 60-х XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології. Київ, 2000. 351.
- 49.Іванова Л.Г., Іванченко Р.П. Громадівський рух в 60-х рр. XIX ст. в Україні: проблеми ідеології. Київ, 1999. 127 с.
- 50.Іванченко І. Український народ. *Мала енциклопедія етнодержавознавства*. Київ, 1996. 942 с.
- 51.Історія Української РСР / О. К. Касименко (голов. ред.) та ін. Київ, 1953. Т. 1. 784 с.
- 52.Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. / Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін. Київ, 1978. Т. 3. 608 с.
- 53.Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн./ Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін. Київ, 1979. Т. 2. 615 с.
- 54.Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ. 2004. 496 с.
- 55.Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму : монографія. Київ, 1999. 352 с.
- 56.Катренко А. Одеська громада 70-90-х років XIX ст. *Київська старовина*. 1998. № 2. С. 84-95.
- 57.Катренко А., Чирикало Н. Джерела з історії Київської громади 60-90-х рр. XIX ст. *Вісник Київського національного університету*. Вип. 55. 2001. С. 5 – 13.
- 58.Катренко А.М. Український національний рух XIX століття. Частина II. 60-90-ті роки XIX ст. Київ, 1999. 189 с.

59. Катренко А.М., Катренко Я.А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60-90-ті роки XIX ст.). Київ, 2003. 179 с.
60. Клер І. Діяльність Київської громади початку 60-х рр.. XIX ст.: проблема в українській історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст. *Схід*. 2014. № 3. С. 34-38. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Skhid_2014_3_7 (дата звернення: 25.05.2020).
61. Колесник І.І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. XIX століття. *Український історичний журнал*. 2008. № 1. С. 169-193.
62. Коляда І. Українська інтелігенція та національний рух 70-80-х рр.. XIX ст.: особливості ідеології. *Сіверянський літопис*. 2007. № 3. С. 3-11. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/47712> (дата звернення: 2.07.2020).
63. Коляда І. Українська інтелігенція: суспільно-політична і націокультурна діяльність у 70-80-х рр.. XIX ст. *Український історичний збірник*. 2010. Вип. 13. Ч. 1. С. 132-143. URL : http://history.org.ua/JournALL/green/green_2010_13_1/12.pdf (дата звернення: 2.07.2020).
64. Коляда І.А. Роль української інтелігенції в формуванні української модерної нації. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. VII. Київ, 2004 8. С. 212-218. URL: <http://history.org.ua/JournALL/xix/8/16.pdf>.
65. Коляда Н. До історії діяльності недільних шкіл в Україні (60-ті роки XIX ст.). *Історико-педагогічний альманах*. 2007. № 1. С. 63-68. URL : https://nbuv.gov.ua%2Fcgi-bin%2Ffirbis_nbuv%2Fcgiiirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26image_file_name%3DPDF%2FIpa_2007_1_13.pdf&usg=AOvVaw1P9SxFIThJmWhPWtkPNOCH (дата звернення: 5.08.2020).
66. Конституція України. Харків, 2007. 48 с.

67. Котенко А.Л. Етнографічно-статистична експедиція П. Чубинського в Південно-Західний край. *Український історичний журнал*. 2014. № 3. С. 28-151.
68. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. Київ, 1994. Т. 1. 530 с. URL : <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002715> (дата звернення: 26.03.2020).
69. Нагайко К. Національна ідея в «українському відродженні» другої половини XIX ст. (до історії Київської громади). *Український історичний збірник*. 2015. Вип. 18. С. 186-194. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/UiZ_2015_18_17 (дата звернення: 22.05.2020).
70. Нагайко К.М. Персональний склад Київської української громади 60-90-х рр. XIX ст. (до питання кількісного цензу). *Українська біографістика*. 2016. № 14. С. 207-232. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2016_14_14 (дата звернення: 20.06.2020).
71. Нагайко Т. Українські громади у фокусі української історичної думки: короткий огляд сучасної історіографії. *Мандрівець*. 2014. № 5. С. 12-17.
72. Нагайко Т. «Вони шукали дверей до світу»: до питання теоретико-методологічної візії українського громадівського руху. *Часопис української історії*. 2017. № 35. С. 43-50. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ChasUkr_2017_35_8 (дата звернення: 20.06.2020).
73. Нагайко Т. «Учітесь, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь»: освітянська фабула громадівського руху другої половини XIX ст. у вітчизняному історичному дискурсі. *Часопис української історії*. 2018. Вип. 37. С. 62-72. Режим доступу: URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ChasUkr_2018_37_9 (дата звернення: 11.05.2020).
74. Нагайко Т. Громадівський рух в Україні у публікаціях часопису "За сто літ": листи та документи. *Переяславський літопис*. 2016. Вип. 10. С.

- 75-83. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Perlit_2016_10_11 (дата звернення: 6.08.2020).
- 75.Нагайко Т. Історіографічні та документальні джерела громадівського руху з редакційного портфелю 7-ої книги часопису «За сто літ». *Часопис української історії*. 2019. Вип. 39. С. 93-104. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ChasUkr_2019_39_14 (дата звернення: 17.05.2020).
- 76.Нагайко Т. Українофільство як світоглядна парадигма громадівського руху в історичному дискурсі. *Переяславський літопис*. 2016. Вип. 9. С. 88-96. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Perlit_2016_9_15 (дата звернення: 23.04.2020).
- 77.Нагайко Т. Українська національна ідея як історіографічна метафора (до історії громадівського руху другої половини XIX ст.). *Наукові записки з української історії*. 2016. Вип. 40. С. 151-156. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzzui_2016_40_18(дата звернення: 10.06.2020).
- 78.Нагайко Т.Ю. Громадівський рух як феномен національного самоусвідомлення українців другої половини XIX ст. *Наукові записки з української історії*. 2019. Вип. 45. С. 17-24. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzzui_2019_45_4 (дата звернення: 16.06.2020).
- 79.Наумов С. Сучасна історіографія українського політичного руху в Російській імперії. *Сіверянський літопис*. 2008. № 4. С. 62-71. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/46329?show=full> (дата звернення: 18.05.2020).
- 80.Нестеренко Г.О. Примордіалістські та модерністські теорії нації: суперечливість чи взаємодоповнення? *Культурологічний вісник*. 2005. Вип. 15. С. 156-164. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kultv_2005_15_25 (дата звернення: 12.04.2020).
- 81.Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ, 2014. 272 с.
- 82.Остапенко О. Наукова спадщина Павла Чубинського: вивчення і збереження. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 4. С. 97–102.

- URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2000_4_21. (дата звернення: 17.08.2020).
- 83.Палієнко М. Стара Громада у суспільному та науковому житті України (Друга половина XIX – початок XX ст.). *Київська старовина*. 1998. № 2. С. 49-84.
- 84.Побірченко Н.С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX – на початку XX століття: у 2 кн. Кн. 1. Київська громада. Київ, 2000. 307 с.
- 85.Побірченко Н.С. До історії взаємин М. Драгоманова та Київської громади в контексті українського культурно-просвітницького руху (друга половина XIX ст.). *Історико-педагогічний альманах*. 2012. Вип. 1. С. 17-32. URL : [file:///C:/Users/User/Downloads/Ipa_2012_1_6%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/Ipa_2012_1_6%20(1).pdf) (дата звернення: 7.08.2020).
- 86.Побірченко Н.С. До історії створення та початків освітньої діяльності Київської громади (60-ті роки XIX ст.). *Педагогіка і психологія*. 1999. № 2. С. 126-138.
- 87.Побірченко Н.С. Київська громада: Південно-західний відділ російського географічного товариства у Києві (70-ті роки XIX століття). URL : <http://www.uk.x-pdf.ru/5jazykoznanie/1342663-1-pobirchenko-kiivska-gromada-pivdenno-zahidniy-viddil-rosiyskogo-geografichnogo-tovaristva-ki-vi-70-ti-roki-hih-st.php> (дата звернення: 7.08.2020).
- 88.Побірченко Н.С. Київські громадівці і недільні школи (60-ті роки XIX ст.). *Шлях освіти*. 1999. № 4. С. 40-45.
- 89.Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. Шемшученка, В. Бабкіна, В. горбатенька. Київ, 2004. 735 с.
- 90.Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ, 2003. 338 с.
- 91.Сарбей В.Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1993. № 7-8. С. 3-16.

- 92.Сарбей В.Г. Національне відродження України. Київ, 1999. 336 с.
- 93.Сарбей В.Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 1991. № 5. С. 3-16.
- 94.Світленко С.І. Український національний рух «довгого XIX століття» в контексті нелінійної історії. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія Історія та археологія. 2013. Вип.21. С. 3-9.
- 95.Світленко С.І. Українські громади другої половини XIX –XX ст. (Особливості ідеології та діяльності). *Київська старовина*. 1998. № 2. С. 9-28.
- 96.Світленко С.І. Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему. *Український історичний журнал*. 1997.- № 3. С. 41-49.
- 97.Семергей Н.В. Вітчизняна історіографія українського національно-культурного відродження: стан дослідження проблеми, або «історіографія історіографії». *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: історичні науки. Том 30. № 3. 2019. С. 187-192. URL: http://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/3_2019/30.pdf (дата звернення: 25.05.2020).
- 98.Семергей Н.В. Полтавська громада на шляху до національно-культурного відродження України XIX століття. URL: http://elib.umsa.edu.ua/jspui/bitstream/umsa/3602/1/Semerhei_Colloquium-journal-----10-split-merge%281%29.pdf (дата звернення: 25.05.2020).
- 99.Скрипник Г. Науковий доробок Павла Чубинського в контексті сучасної української етнології. URL : <http://mue.etnolog.org.ua/zmist/2009/4.pdf> (дата звернення: 6.08.2020).
- 100.Скрипник Г. Південно-Західний відділ РГТ: новаторські дослідницькі практики і науково-організаційні здобутки. *Народна творчість та етнологія*. 2019. № 6. С. 58-77.

101. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / пер. з англ. М.Климчука і Т.Цимбала. Київ, 2006. 320 с.
102. Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. Київ, 1991. 108 с.
103. Субтельний О. України: історія. Київ, 1994. 736 с.
104. Україна: процеси націєтворення / упоряд. Андреас Каппелер. Київ, 2011. 415 с. URL : <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000012649> (дата звернення: 20.05.2020).
105. Українська політична нація: проблеми становлення / за ред.. М.М. Розумного, М.Т. Степика, В.М. Яблонського. Київ, 384 с.
106. Українське суспільство на шляху до політичної нації: історія і сучасність: колективна моногр. / керівн. авт. кол. і наук. ред.. І.Д. Дудко. Київ, 2014. 478 с.
107. Федорова Л. Біля витоків національного музейництва в Україні: музей Півдінно-Західного відділу російського географічного товариства *Український історичний журнал*. 2010. № 6. С. 66-72.
108. Філіппович В. Недільні школи у просвітницькій діяльності громади Полтави URL : <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/912/1/Filipov.pdf> (дата звернення: 18.05.2020).
109. Філоретова Л. Єлисаветградська громада. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім.. Драгоманова*. Серія 6: історичні науки. Вип. 9. Київ, 2011. С. 123-130. URL : [file:///C:/Users/User/Downloads/Nchnpu_6_2012_9_23%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/Nchnpu_6_2012_9_23%20(1).pdf) (дата звернення: 15.06.2020)
110. Чирикало Н., Беззубець О. Спогади діячів українського національно-визвольного руху 60-90-х років XIX століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 9. С. 90-94. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2001_9_18 (дата звернення: 21.07.2020).

111. Чорна Л.В. Громадівський рух 60-70-х рр. у контексті українського національного відродження. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2007. Вип. 12. С. 145-150. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdrp_ist_2007_12_34 (дата звернення: 18.07.2020).
112. Шара Л.В. Недільні школи у містах Чернігівської губернії (1860-1862 рр.). *Сіверянський літопис*. 2019. № 6. С. 21-31. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/162844/04-Shara.pdf?sequence=1> (дата звернення: 19.05.2020).
113. Шемета Ю.М. Українське націєтворення в історичній думці України 1991-2001 рр. *Гілея*. 2017. Вип. 125. С. 129-133. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2017_125_33 (дата звернення: 3.07.2020).
114. Шпорлюк Р. Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Пер. з англ. Київ, 2000. 354 с.
115. Щербатюк Т.В. Формування інтелігенції як окремої верстви суспільства в Україні наприкінці XIX – початку XX ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. 2010. Вип. 3. С. 229-235. URL : <http://visnyk-history.kpnu.edu.ua/article/view/54788> (дата звернення: 10.07.2020).
116. Яремчук В. Українська радянська історіографія 50-х-80-х років про українське націєтворення: офіційна та альтернативні концепції. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. 2011. Вип. 17. С. 266-275. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoai_2011_17_25 (дата звернення: 17.08.2020).